

REPRESENTACIONS VISUALS CATALANES DEL DARWINISME DURANT EL SEGLE XIX¹

FRANCESC XAVIER VALL I SOLAZ

DEPARTAMENT DE FILOLOGIA CATALANA I CEHIC,
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Resum: S'estudien imatges relacionades amb el darwinisme creades o reproduïdes a Catalunya, particularment a Barcelona, o en una revista editada per emigrats catalans als Estats Units, La Lluanera de Nova York, durant el segle XIX. Sobretot van servir per divulgar aquesta tendència, a vegades amb aferrissades polèmiques. S'analitzen diverses representacions iconogràfiques, la majoria desconegudes, que es classifiquen atenent a certs estereotips, encara que, en alguns casos, els depassen: les seqüències evolutives (incloent-hi la recerca dels ancestres), l'animalització de l'home (sovint com a simi), la humanització d'altres animals (especialment, els primats) i la mitificació dels científics (en particular, Darwin).

Paraules clau: polèmiques científiques, Darwin, darwinisme, antidarwinisme, iconografia, segle XIX, Catalunya

Catalan Visual Representations of Darwinism during the Nineteenth-Century

Summary: This paper presents images related to Darwinism created or reproduced in Catalonia, particularly in Barcelona, or in a journal published by Catalans emigrated to the United States, La Lluanera de Nova York, during the nineteenth century. Above all they served to popularize Darwinism, sometimes involving bitter controversies. We analyse various iconographic representations, mostly unknown, which are classified according to certain stereotypes, although, in some cases, they surpassed them: the

* Correspondència: Francesc Xavier Vall Solaz

Departament de Filologia Catalana

Universitat Autònoma de Barcelona

08193 Barcelona, Spain

francesc.vall@uab.cat

1. El present article s'inscriu en el projecte HAR 2012-36204-C02-02.

evolutionary sequences (including the research of ancestors), the animalization of man (often as an ape), the humanization of other animals (especially, primates) and the mythification of scientists (in particular, Darwin).

Key words: *scientific controversies, Darwin, Darwinism, anti-Darwinism, iconography, nineteenth century, Catalonia*

1. Introducció

Les imatges, no sols com a productes artístics o suports gràfics, sinó com a mitjans de projecció cultural i social, són un objecte d'estudi en auge. Encara que aquesta aportació monogràfica no és el marc adequat per a un balanç bibliogràfic, almenys cal celebrar que la iconografia científica, lluny de l'antic relegament en la història de la ciència, ha cobrat un considerable protagonisme, si bé en alguns casos, compensatòriament, exagerat, i ha estat analitzada, en relació amb l'art, l'esfera científica i la societat, de manera sovint útil i suggestiva.²

Centrant-nos en la matèria específica d'aquest article, s'han analitzat monogràficament l'estètica evolucionista (Volland & Grammer, 2003), la imatgeria de l'evolució (Mason *et al.*, 2006), les il·lustracions de les obres de Darwin (Smith, 2006; Voss, 2007), la seva afecció a la fotografia (Prodger, 1998; 2002), els seus retrats (Kritsky, 1985; Milner, 1995; Wyhe, 2002; Browne, 1998; 2009; Darwin Correspondence Project, 2013, en què col·labora aquesta autora), la seva fama (Browne, 2003), la utilització com a icona cultural (Secord, 2009), les caricatures referents a ell o al darwinisme (Browne, 2001; Barton, 2010), l'impacte d'aquesta tendència en la premsa (Caudill, 2009) o la seva presència en el cinema (Creed, 2009) i aspectes miscel·lanis (Larson & Braue, 2009).³

2. Aquesta revista ha dedicat un dossier a les «Representacions visuals en ciència. Més que il·lustracions, imatges carregades de significat» (4 (2011), 119-145), producte de la 6th European Spring School on History of Science and Popularization (Maó, 19-21 de maig de 2011). S'hi inclou un article, sobre «La política dels models», de Nick Hopwood, especialista en les il·lustracions embriològiques de Haeckel (veg., particularment, Hopwood (2006); s'ha anunciat que el 2015 publicarà el llibre *Haeckel's Embryos. Images, Evolution, and Fraud* a The University of Chicago Press). Els editors del dossier, Alfons Zarzo i Josep Simon, n'han elaborat un altre sobre el tema per a *Endeavour* (37, (3) (2013), 121-122 i 125-149), en què en ressalten alguns dels nombrosos estudis, que han continuat proliferant, a vegades estimulats per projectes, congressos o exposicions.

3. Aquestes indicacions bibliogràfiques no pretenen ser exhaustives (per exemple, prescindeixen de treballs encara més específics) i la classificació dels estudis en subtemes no suposa que sempre s'hi restringeixin. M'abstinc d'oferir bibliografia contextual sobre el darwinisme i la seva recepció, la relació de la ciència amb altres camps, la imatge del científic, la divulgació, les publicacions periòdiques, la publicitat, les arts plàstiques i, en especial, les gràfiques, els autors, l'humorisme... No abordaré les relacions generals entre art i ciència (veg., especialment, X. Duran, 2007) ni la presència de l'evolucionisme en la teoria i la crítica artístiques. Encara que no entri tampoc en qüestions metodològiques, tinc present la diversitat de propostes i, en particular, no peco d'una concepció merament difusionista.

La majoria dels estudis se circumscriuen a la Gran Bretanya, però no en manquen de relatius a altres països. A l'Estat espanyol, a més de comentaris sobre les caricatures de temàtica darwinista angleses (Barberá *et al.*, 2009; Aguirre, 2010), es disposa ja de contribucions relatives a la iconografia hispànica: panorames (Gomis & Josa, 2002ab; 2009bc), un repertori il·lustrat de traduccions de Darwin (Gomis & Josa, 2007, 2009a); una síntesi divulgativa amb il·lustracions de la col·lecció de Jaume Josa (Massagué, 2009 reedició ampliada); articles que analitzen les vinyetes inspirades en el 150è aniversari de *On the Origin of Species*, les quals mostren una considerable persistència de tòpics ja vuitcentistes (Mateu & Domínguez, 2012; 2013); i Pelayo (2013), que comenta un acudit de Luis Bagaría de 1939, conservat a la BNE, artista ja destacat per Gomis & Josa (2009b: 418-419; 2009c: 131).

En aquest article, estudiaré imatges, de les quals reproduiré sols una selecció, i dades darwinistes, antidarwinistes o neutres, en bona part no adduïdes, que he trobat, primordialment, en el curs d'altres recerques. La majoria provenen de publicacions periòdiques no especialitzades i, sobretot, de revistes que fan gala de tenir il·lustracions de caràcter humorístic, els tiratges de les quals no sempre es poden precisar, encara que és evident que algunes abastaven una considerable difusió. Les interpretaré també en funció del que s'ha vingut a anomenar l'«iconotext» (la bibliografia sobre aquest element és també abundant), els autors o difusors, el mitjà de distribució i la recepció del darwinisme, però caracteritzant-los només breument i sense entrar en les tècniques de dibuix i reproducció.

Em centraré en el segle XIX, amb especial atenció als anys setanta i vuitanta, en què es van accentuar les polèmiques darwinistes. Encara que he consultat publicacions d'arreu dels Països Catalans, la mostra, tot i alguna referència valenciana, se circumscriu al Principat, sobretot a Barcelona, a excepció de *La Lluanera de Nova York*, revista editada per catalans emigrats als Estats Units i força difosa, particularment a bona part del continent americà i a Catalunya (Costa, 2012: 46-59; 2013).

Classificaré les imatges en diversos estereotips, no excloents, encara que sovint els transcendeixen. De fet, es tracta de representacions habituals de la natura, del passat o de la ciència: les seqüències evolutives (incloent-hi la recerca dels ancestres), l'animalització (sovint com a simi), la humanització dels animals (en particular, d'altres primats) i la mitificació dels científics (centrant-nos en Darwin). Dins de cada apartat, tendiré a mantenir l'ordre cronològic, si bé de vegades es veurà alterat per alguna agrupació temàtica.

2. Les seqüències evolutives

Les especulacions sobre els orígens humans, a partir d'hipòtesis diverses, han engendrat distints prototips d'ancestres, a vegades, no sempre burlescament, grotescos, a més de bibliografia general sobre les teories antropològiques i les representacions paleontològiques.

ques (Beer, 1996; Moser, 1998; Ducros, 2000; Northcut, 2011...).⁴ Persistien encara visions adàmiques, com les dels gravats de les contraportades (López Piñero, 1987: 116-117) de *La Fisiología y Patología de la mujer, o historia analítica de su constitución física y moral, de sus atribuciones y fenómenos sexuales y de todas sus enfermedades* (1827), de Baltasar de Viguera, i *Filosofía de la legislación natural fundada en la antropología o en el conocimiento natural del hombre y de sus relaciones con los demás seres* (1838), del cuvierista Francesc Fabra i Soldevila; la cromolitografia del primer volum (1872) de *La Creación: Historia Natural*, dirigida pel conegut antidarwinista Joan Vilanova i Piera, si bé en l'obra es resumeixen les idees de Darwin (Gomis *et al.*, 1988: coberta; Camós, 2010: 132-133 i 140), i l'enquadernació de la *Galería de historia natural* (1885), de Leopoldo García Ramón (Gomis *et al.*, 1988: 119).

El darwinisme ressalta sobretot les transformacions i el parentiu animal, aspectes sovint parodiats. Ho il·lustren especialment les cèlebres caricatures de Charles H. Bennett recollides en *Character Sketches, Development Drawings, and original Pictures of Wit and Humour* (1872). Com és conegut, en va publicar quatre la revista de Madrid *El Museo Universal* (20, 17-5-1863: 160; 22, 31-5-1863: 176; 24, 14-6-1863: 192; 26, 28-6-1863: 208). Les dues primeres es van editar també en el diari madrileny *El Globo* (2147, 5-9-1881, [1] (gravat reproduït per Cuello, 1982: 539); 2316, 25-8-1881, [1]). L'*Almanach de La Esquilla de la Torratxa per a l'any 1889* en va publicar un altre parell com anònimes i amb el títol de «Darwinisme gráfich» (7 i 60-61) (Bennett, 1872: 9 i 13, en què es titulen «A monkey trick» i «Piggish»), acompanyades de sengles quintetes:

Teoria que no m' explico:
jo no puch creure ni en broma
que l' home provè del mico,
y ab un divuix certifico
que 'l mico provè del home.

Y ab igual téssis opino,
probant de un modo absolut
que á algú farà perdre 'l tino,
que l' home massa golut
fins se pot torná' un tocino.

4. No m'ocuparé de la mera representació d'un simi a *Contra Darwin. Supuesto parentesco entre el hombre y el mono* (València, Manuel Alufre, 1881). Ha estat reproduïda per Català (2000-2001: 47), «Darwin. El seu temps, la seua obra, la seua influència» (2009) <<http://www.uv.es/cultura/v/docs/expdarwin09.htm>> [he comprovat tots els enllaços el 30 de juliol de 2014] i Català & Navarro (2010: 103). La imatge es troba a la coberta, que manca en diversos exemplars, com el de la BC amb la signatura A 57-8-490, dedicat, per cert, a Joaquim Rubió i Ors, com a «il·lustre catedràtic y publicista catòlic».

De fet, aquestes metamorfosis satiritzen comportaments humans mitjançant l'animalització, però no les he classificat en l'apartat dedicat a aquest recurs perquè Bennett emfasitza sobretot el procés evolutiu. *L'Esquella de la Torratxa* i la seva companya, *La Campana de Gràcia*, revistes humorístiques barcelonines, republicanes i marcadament anticlericals dirigides per Josep Roca i Roca i publicades per Antoni López, tenien un caràcter força popular. (Capdevila, 2013; 2014) i eren més aviat proclius al darwinisme, actitud que no n'impedia alguna broma, com anirem veient.

Figura 1. *Llibre vert*. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Departament de Gràfics, signatura 15467, vol. 1, imatge 32. Agraïxo l'autorització de la reproducció de les il·lustracions a les entitats en què es troben.

Un col·laborador d'aquestes publicacions és el cèlebre artista plàstic i escriptor progressista Apel·les Mestres, caracteritzat per la incorporació d'elements naturals a la seva obra (des dels orígens, influïts pel positivisme i el realisme, fins al Modernisme). En el seu àlbum personal *Llibre vert* contraposa aquestes dues vinyetes datades el 21 de setembre de 1874, que es recullen en forma de gravat, simètricament i amb algun retoc, en el fascicle de *Granizada* de gener de 1880 ([4]).⁵ De manera simple, però suggeridora, l'ancestre imaginat pels «antichs», Adam, representat com un noi, cobert amb una immensa fulla de parra, avergonyit de la seva nuesa després del pecat, contrasta amb l'avantpassat descobert pels «moderns», un mico, impúdic, però amb la mà esquerra al cap, com dubitatiu,

5. D'on s'han reproduït a Domingo (2013: 216).

Figura 2. *La Bandera Catalana*. *Setmanari Catalá, Literari-humorístich*. Eco de la «*Nova Catalunya*», 12, 24-8-1877, [1]. AHCB.

perplexitat en la qual potser es projecta la dels seus descendents. En altres dibuixos del mateix àlbum,⁶ es parodien també escenes del Gènesi i, en un parell més, es caricatura Déu.⁷

Tot i que el peu assegura que aquesta imatge correspon a «l'home en los temps passats, segons la teoria de Darwin», es tracta d'un gravat de l'alemany Johann Conrad Susemihl, especialitzat en il·lustracions d'història natural, que acompanya un article del científic i

6. Signatura 15468, vol. 2, imatges 27-28, 22-3-1877.

7. Imatges 51, 29-4-1879; 107, 28-6-1884.

escriptor Pierre Boitard titulat «L'homme fossile. Étude paléontologique», publicat en *Le Magasin Universel*.⁸ Polèmicament, s'hi defensa l'evolució, avalant-la amb la paleontologia, la semblança de l'home amb els altres primats i certs trets d'algunes races.⁹ Dos anys després, el 19 de gener de 1840, el *Semanario Pintoresco Español*, publicació madrilenya de caràcter divulgatiu impulsada per l'escriptor costumista Mesonero Romanos, va reproduir la imatge i va resumir el text, traduint-ne la darrera part i al·ludint Boitard com «un sabio» francès preocupat per «poner los tesoros de la ciencia al alcance de todo el mundo»¹⁰.

L'article que acompanya aquest gravat en l'últim número del setmanari il·lustrat barceloní *La Bandera Catalana*, «L'antepassat de Darwin», porta la signatura «Robert», que deu correspondre a Robert Fontserè i Batlle, que firma amb nom i cognoms el que obre el núm. 10.¹¹ En el primer article del següent número,¹² la signatura s'havia reduït a «Robert F.», i altres, de temàtiques i gèneres diversos, havien estat signats només amb les inicials corresponents. No es disposa de dades sobre aquest autor fet que no implica que s'hagi de tractar d'un pseudònim. Tot i el subtítol, la publicació, dirigida per l'escriptor Antoni Carreta i Vidal (Torrent & Tasis, 1966: 189-190), com ja adverteix l'al·legoria de les ciències i les arts de la capçalera d'aquesta etapa, no és merament literària ni humorística, sinó patriòtica i cultural.

L'autor atribueix a Darwin i als darwinistes creences paleontològiques gegantistes: concebrien «l'home anterior al diluvi» «d'una estatura molt alta, molt corpulent y forsut», amb «l'angul de la cara molt pronunciat», «cubert de pels que li servian de vestit» i havent de caminar amb mans i peus ensem. Si bé es reconeix que Darwin és un naturalista «il·lustre en tots conceptes», es manifesta, desfigurant-ne les hipòtesis, l'estranyesa pel fet que hagi «pogut creurer que son primer ascendent hagi sigut l'orangutan, ó'l gorilla; pues á mes de ferse molt poch favor, demostra que no mes es un animal poch perfeccionat». Contra les idees adjudicades als darwinistes, s'adueix sols que «l'instint ja 'ns diu que ab res estém lligats ab las tal rassas» i que «hi ha una infinitat de circumstancias molt respectables que no tenim necessitat de reproduhir, que desmenteixen completament aqueixa falsa teoria». Renunciant, doncs, a l'argumentació, es pregunta retòricament als lectors, bo i convidant-los a comparar la seva cara amb la del gravat, «si tenen per convenient acceptar per pare á un

8. *Le Magasin Universel*, 5, abril de 1838, 209-240.

9. La novel·la pòstuma de Boitard, *Paris avant les hommes* (1861), s'il·lustrarà amb una altra representació dels ancestres humans en què se n'accentuen més els trets simiescos, gravada a partir d'un dibuix d'aquest escriptor (Ducros *et al.*, 2000: 26-32). El novel·lista Francesc de P. Capella també planteja la qüestió de l'home fòssil en la novel·la històrica *Judit de Welph*, desmarcant-se de l'evolucionisme (Vall, 2012b: 118-119). El seu fill Jacint M. es refereix a «la teoria de Darwin» almenys en una narració (Capella, 1893: 632-633; Eberenz-Greoles, 2009).

10. *Semanario Pintoresco Español*, 2 (3), 17-19, (Pelayo, 2007: 31-32; 2008: 12-13).

11. *La Bandera Catalana*, 10, 11-8-1877.

12. *La Bandera Catalana*, 11, 18-8-1877.

tipo que no es bestia ni persona, y que segons los pretinguts sabís, participa de totas dos naturalesas, es á di que es un anfibio de animal y racional».¹³

En l'auge de les controvèrsies darwinistes, es va reproduir aquest gravat, amb el peu «El hombre fósil» i sense cap referència tampoc a Boitard, en l'article «Estudio paleontológico. El hombre fósil», signat «X.» i publicat a *El Nuevo Látego. Periódico Literario-Satírico Ilustrado*,¹⁴ el nom del qual remet a publicacions anteriors titulades *El Látego*, una editada a la mateixa ciutat el 1862, en què, entre altres diferències respecte a aquesta, consten responsables i col·laboradors. El text remarca que, entre les restes paleontològiques conservades a diverses capes geològiques, també es troba l'home fòssil, del qual el dibuix en seria una «reproduccion exacta». Promet provar-ho en una sèrie d'articles que no ha estat localitzada als pocs números de la revista que s'han conservat.

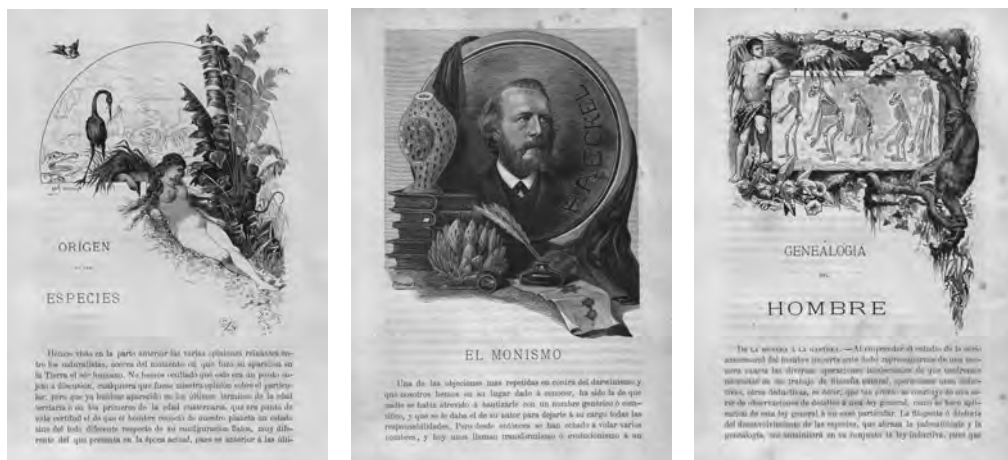

Figura 3, 4 i 5. Sanpere (1882: I, [229], 363 i [469]).

L'historiador i polític Salvador Sanpere i Miquel dedica al transformisme diversos apartats de *La emancipación del hombre* (Sanpere, 1882: I, [229]-560), que es va il·lustrar profusament per fer-la més atractiva: «Origen de las especies», «Lamarckismo y darwinismo», «Evolucionismo», «El monismo», «La patria del hombre» i «Genealogia del hombre».¹⁵ La fig. 3, que encapçala el primer, porta la signatura, girada, de Marià Foix i Prats, encara que no s'esmenti entre els il·lustradors enumerats a la portada d'aquest volum (tampoc en la

13. En la mateixa línia se situa un article anònim, «Darwin y 'l micu», de *La Vespa. Periódich Politich-Satírich per la Gent com Cal* (25, 20-9-1882, 1-2), en què se cita *in extenso* *Moïse et Darwin: L'homme de la Genèse comparé à l'homme-singe*, de Constantin James.

14. *El Nuevo Látego. Periódico Literario-Satírico Ilustrado*, de Barcelona, 7, 22-11-1878, [1].

15. *La Renaixensa* (1168, 5-12-1882, 8182) dona notícia de la publicació del vuitè quadern d'aquesta obra.

segona edició), si bé figura a la del cinquè. Diversos animals (entre els quals no manquen feres i escenes que representen la lluita per la vida, amb el contrapunt d'un ocellet i una papallona) i plantes envolten una bella noia ajaçada, que culmina l'evolució. La tria del gènere femení segurament s'explica més per les connotacions estètiques i afables que per la voluntat de compensar l'habitual representació de l'espècie humana per l'home.

També porta la signatura de Marià Foix la fig. 4, que encapçala l'apartat dedicat al monisme, centrat en les seves teories, i es va reutilitzar per obrir una traducció de Haeckel, *Morfología general de los organismos* [*Generelle Morphologie der Organismen* (1866)] (1885), per Sanpere i Gaspar Sentiñón (Martí, 1996: 194).¹⁶ El primer traductor, en «Razón de esta traducción», esclareix que el segon, encara que a la portada figuri sols com a revisor, va traduir els llibres del tercer al sisè i es va encarregar de «completar la ilustración» de l'obra (XVII). El retrat es va reproduir, a més, en *La Publicidad*,¹⁷ en què s'anuncia aquest llibre amb una nota biogràfica i una explicació del desenvolupament haeckelià de la teoria darwiniana, del qual es destaquen les taxonomies i el monisme («reune por la evolucion todos los elementos orgánicos e inorgánicos del mundo, que concibe uno y sin influencia ilegible ni dualismos antitéticos»).¹⁸

El dibuix es basa en un conegut retrat fotogràfic,¹⁹ que s'inscriu en un medalló i s'orna, entre altres elements, amb il·lustracions obra de Haeckel, reproduïdes, igual que el retrat, simètricament. Val a recordar que aquest naturalista va publicar autònomament alguns dels seus espectaculars dibuixos (1998 i 2005) i que s'ha estudiat força la seva retòrica visual (a més dels treballs de Hopwood citats, vegeu, particularment, Dombrowski (2003). Foix recrea, en un full desplegat sota un tinter, les dues primeres fases de la divisió d'una «protamoeba primitiva», «mónera de agua dulce con sus pseudopiés», reproduïda a la p. 4 de la traducció, i, al peu, sobre una pila de llibres o al seu costat, sengles esponges calcificades, imatges que provenen de *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (1868, 144 i 330; en la 4a. ed., 1873, més il·lustrada, s'afegeixen imatges d'esponges en el frontispí, entre les quals les del retrat).²⁰ Sanpere, en *La emancipación* (1882: I, 451), ja havia remarcat *Las esponjas calcáreas* [*Die Kalkschwämme*] (1872) com «la más importante» obra de Haeckel, «por el

16. D'aquest darrer llibre s'ha reproduït en Gabriel (1994: 148), juntament amb la portada, i, amb la fig. 5, en la *Mostra bibliogràfica: Darwin com a pretext: Ernst Haeckel, el «bulldog» alemany de Darwin*, de la Biblioteca de Biologia de la UAB <<http://crai.ub.edu/ca/coneix-el-crai/biblioteques/biblioteca-biologia/exposicio-virtual-darwin-com-a-pretext-ernst-haeckel>>.

17. *La Publicidad*, 2586, 1-4-1885, [1].

18. *La Academia*, 1, 13-5-1877, 293, impulsada pel darwinista Francisco M. Tubino, havia publicat, quan encara s'editava a Madrid, un altre retrat de Haeckel, presentant-lo al peu merament com a «autor de la *Antropogenia* [*Anthropogenia* (1874)]». En aquest mateix número, s'homenatjava també amb un gravat a Quatrefages, destacant que havia escrit «la *Especie humana* [*L'espèce humaine* (1877)]» (289).

19. <<http://www.sciencephoto.com/media/225748/view>>.

20. En l'article de Santiago A. Saura, «El mar, sus pobladores, sus dominios, sus tesoros y maravillas» (*El Mundo Ilustrado*, 22, 1879, 688), s'havien reproduït dibuixos d'altres éssers marins obra de Haeckel.

sinnúmero de datos que encierra, por la multitud de observaciones nuevas y originales de que está llena, por la belleza de las láminas y por la inesperada conclusión del trabajo»: les espècies d'esponges «están tan estrechamente unidas entre sí por formas intermedias que se puede demostrar, con toda seguridad, la comun descendencia de todos los calciespongiarios». Per tant, simbolitzen l'evolució.

Cal advertir que Sanpere fa una interpretació del monisme haeckelià que estranyaria si no fos ben típica la curiosa simbiosi del krausisme i el positivisme a l'Estat espanyol. Com ell mateix recorda (Haeckel, 1885: VI), en *La emancipación* (I: 442), ja havia desitjat una traducció de la *Generelle Morphologie der Organismen* (1866) per demostrar als que titllen el monisme de materialista que no hi ha «doctrina más respetuosa de Dios». En la *Morfología* (1885: [V]-VIII; Puig-Samper, 2009: 188), tot i reconèixer la «contradicción fundamental que existe entre el Krausismo y el Transformismo», confessa que l'evolucionisme li va semblar de seguida «una demostración científica del sistema krausista» i proclama que «nada hay en el Transformismo que no esté en el Krausismo», de manera que, traduint aquesta obra, «no leía en Haeckel cosa que no estuviera en Krause».

Encapçala l'apartat de *La emancipación* dedicat a «La genealogia del hombre» una escala evolutiva (fig. 5), en què se succeeixen els esquelets d'un gibó, un orangutan, un ximpanzé, un goril·la i un home, popularitzada per Haeckel, però publicada ja en el frontispici d'*Evidence as to Man's Place in Nature* (1863), de Thomas Henry Huxley. L'autor del dibuix de *La emancipación*, [Josep de] Passos, va flanquejar merament aquesta emblemàtica representació didàctica de l'evolució amb les figures d'un mico, a l'inici de la seqüència i aprofitant l'ornament vegetal per situar-lo en una branca, i, com a culminació evolutiva, un home.²¹ Aquest gravat es reproduïx també en *La morfología* (Haeckel, 1885: [117]), igual que altres imatges de *La emancipación* (Sanpere, respectivament, 1882: 528 [529] i 468; 1885: 115, [249] i 373): a més de la fig. 4, una placa amb el nom de Lamarck i els retrats dels antidarwinistes Agassiz i Quatrefages, firmats també per Passos, i una papallona amb una eruga, de «Julian», com solia signar Julià Bastinos i Estivill (Solà, 1978: 20; Castillo, 1997: 281).

En una altra traducció de Sanpere, *El universo social. Sociología general y descriptiva*, de Herbert Spencer ([1882]-[1884])²² (Ramírez, 2009; 2012), no s'aprofita, en canvi, el retrat de l'autor que il·lustrava *La emancipación* (Sanpere, 1882: [363]), signat per [Fran-

21. La barcelonina *La Ilustración Artística. Periódico Semanal de Literatura, Artes y Ciencias* (XIV, 707, 15-7-1895, 490), va reproduir un retrat, obra també de Passos, d'«El eminente naturalista inglés, profesor Huxley, recientemente fallecido», amb una biogràfica sense referències al darwinisme. *La Ilustración Española y Americana*, de Madrid (24, 24-6-1872), va representar, sense cap gradació evolutiva, distints «tipos de mono», en diversa actitud, «para comprobar la teoría de Darwin» (381), sobre la qual ironitza, atribuint-la a una mala interpretació protestant de la Bíblia, simplificant-la i titllant els seus seguidors de «necios» (383).

22. Encara que sovint es data el 1883, l'any anterior se n'havien publicat almenys ja els fascicles 13 i 14, segons informa *Lo Nunci* (277, 30-12-1882, 2). *La Ilustració Catalana* (72, 15-10-1882, 291) va confirmar la recepció dels primers quaderns del llibre.

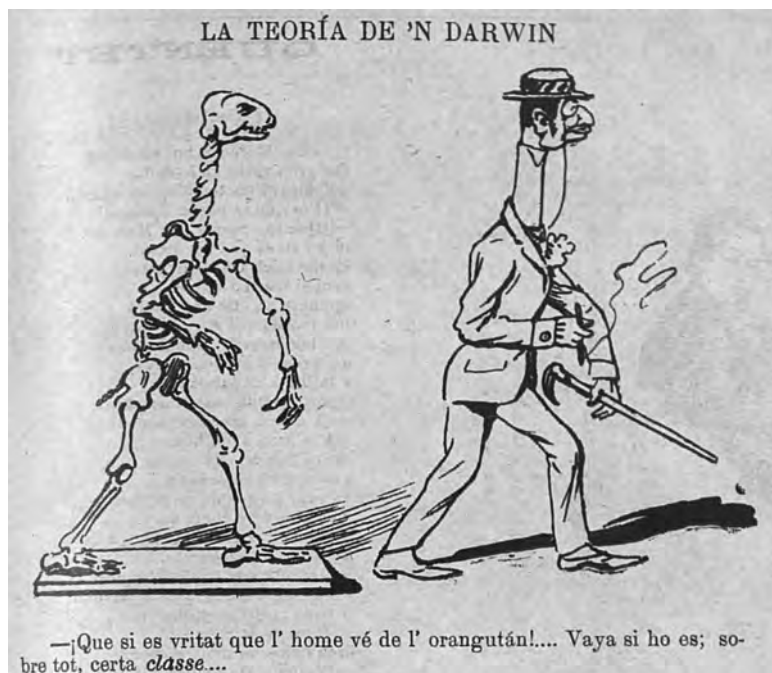

Figura 6. *La Esquella de la Torratxa. Periódich Satírich, Humorístic, Il·lustrat y Literari*, 919, 21-8-1896, 541. BC.

cesc] Fusté [i Iglesias], que devia actuar més aviat de gravador (Carrete, 2010). El nou, firmat pel mateix artista i per J[oa]n Serra [i Pausas], s'inspira igualment en una fotografia d'un jove Spencer, simètrica, tirada per John Watkins, en què apareix amb el cap recolzat al braç esquerre, com pensatiu.²³ Es canvia, però, el guarniment: en la primera imatge, es reduïa a una noia amb una estrella darrere del cap i una espasa, evocant alhora la llibertat i la justícia; ara consisteix en motius naturals, paisatgístics, etnogràfics, costumistes, al·legòrics..., camps que inspiren també la resta de dibuixos. Les referències gràfiques a l'evolucionisme no són explícites, encara que la presència de les armes en aquest retrat i l'escena d'una serp enrotllada a una branca a punt de menjar-se un ocell que tanca el primer tom, 431, signada per Passos amb data de 1882, suggereixen la lluita per la vida, igual que ho poden fer moltes escenes que il·lustren obres d'història natural.²⁴

23. <<http://www.npg.org.uk/collections/search/portraitLarge/mw129843/Herbert-Spencer?LinkID=mp04224&search=sas&sText=herbert+spencer&OOnly=true&role=sit&rNo=8>>.

24. Amb motiu, respectivament, del 77è i del 80è aniversari del naixement, el 27 d'abril de 1820, de Spencer, un dels seus més famosos retrats fotogràfics, el d'Elliott & Fry de 1890 <<http://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw08258/Herbert-spencer?LinkID=mp04224&role=sit&rNo=4>>, va ser reproduït per la revista barcelonina *La Il·lustración Ibérica* (750, 15-5-1897, 310 i 314) en forma de gravat i amb el peu «Insigne filósofo y sociólogo inglés», i per *La Vanguardia*, 6118, 18-5-1900,

En aquest acudit, invocant la teoria darwiniana en el títol, es compara un personatge tibet i caracteritzat sobretot pel *coll dret*, tant en el sentit literal com en el figurat ('orgullós', 'presumptuós', d'«una certa classe...», l'alta...), amb un esquelet que, pel comentari «—¡Que si es vritat que l'home vé de l'orangután!...», hauria de correspondre a aquest animal, encara que la representació no n'és fidel. De fet, la imatge es podria incloure en l'apartat següent, però recorda el dibuix de Huxley que inspira la figura anterior i el text en remarca el component evolucionista.

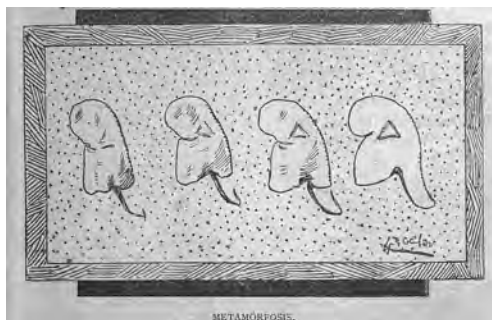
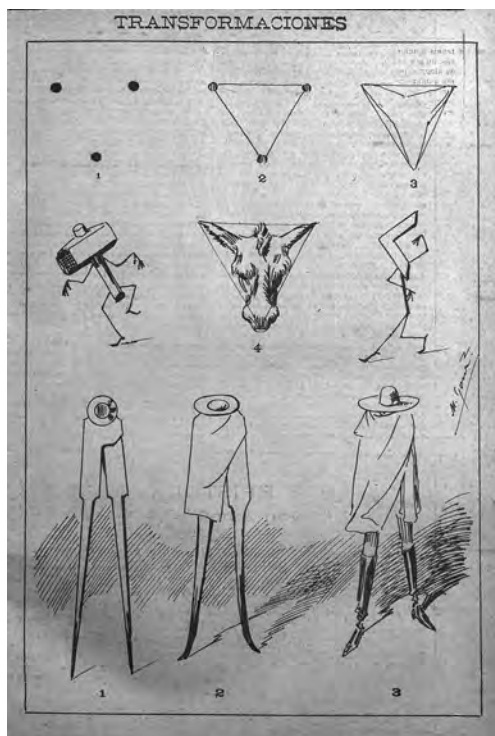

Figura 7 i 8. *La Chispa. Semanario Católico Casi Humorístico Ilustrado*, 24, 9-10-1890, 5, i 38, 15-1-1891, 5. BC.

4, amb el titular «Eminencias contemporáneas» i amb una breu semblança, en què, a més d'esmentar-ne diverses obres, es destaca que prové d'una família de pedagogs, tot i l'autodidactisme, i el seu interès per diversos camps, que va culminar, interdisciplinàriament, en la «*filosofía sintética*». Encara que en *La Ilustración Ibérica* es dubti d'algun aspecte de les teories darwinistes i no hi manqui algun comentari jocós, com el del gravat en què es veuen barrets femenins de diverses èpoques la manca d'evolució dels quals provaria «la falsedad de la teoría de Darwin» (338, 22-6-1889, 397 i 398), defineix l'actitud general del setmanari una «Crónica científica» del seu director, el metge positivista Alfred Opisso i Vinyas, en què afirma que «es una verdad incuestionable que Darwin es un gran talento que ha tenido el acierto de formular clara y terminantemente el transformismo» (163, 13-2-1886, 6; veg. també Vall, 2012b: 106-107).

La revista humorística confessional barcelonina *La Chispa* declara, ja en el primer número,²⁵ la voluntat de «combatir» el progressisme:

No al progreso de la razón que nos ha llevado al racionalismo; no al de la exacerbación del sentimiento ó mejor de las sensaciones que nos empuja al materialismo; no al de ese hervor de la vida que nos arrastra á la bestialidad con olvido de nuestra alma, y cuyas conmociones producen ese podridero social de los escépticos donde está muerta toda aspiración de grandeza.

L'evolucióisme en serà, doncs, una de les dianes. En el núm. 17,²⁶ es publica un acudit, titulat «precocidad infantil», en què un nen replica a un pare darwinista: «Y Diga Vd., papá, ¿quién hizo el primer mono?».

La fig. 7 ironitza sobre les «transformaciones» dels components de l'emblema maçó: el triangle, en un cap d'ase, flanquejat per un martell i per un escaire —que, unint-la a un dels braços, recorda la polisèmica lletra G— i el compàs, en un home cobert amb un barret i arrebossat amb una capa, per suggerir el secretisme. La fig. 8 representa les «Metamorfosis» d'una espècie de monera, d'aire fantasmagòric i flagel·lada, en un barret frigi, símbol revolucionari de la llibertat, ornat amb un triangle per tornar a al·ludir la maçoneria. Posteriorment es publica un altre dibuix d'idèntic títol,²⁷ en què simplement es compara un gall o una gallina amb un home d'aspecte gallinaci. En la revista *La Pandereta*,²⁸ continuadora de *La Chispa*, es traça una altra «Metamorfosis» irrellevant: la d'una pastanaga en un peix.²⁹

3. L'animalització dels humans

Tot i la tendència a desanimalitzar els humans, sovint espiritualitzant-los, la comparació de trets físics o caracterològics seus amb els d'altres espècies és ben antiga i freqüent, encara que, en el context de les teories darwinistes i de la integració més plena de l'home en la natura que comporten, pot prendre noves connotacions. Un article de *La Ilustración Nacional. Revista Literaria, Científica y Artística*,³⁰ titulat «Estudios fisionómicos» i signat M. R. S., remunta la recerca d'aquestes semblances a Aristòtil, per bé que reconeixent que Darwin ha aportat «notables experiencias». De totes maneres, desmarcant-se d'«algunos sectarios»

25. *La Chispa*, 1, 24-4-1890, 2.

26. *La Chispa*, 17, 21-8-1890, 16.

27. *La Chispa*, 38, 15-1-1891, 5.

28. *La Pandereta*, 2, 1-10-1891, 3.

29. El conegut apologeta «M[onseñor de]. Segur», en «Refutación de los que afirman que el hombre no es mas que un mono perfeccionado», publicada en el periòdic sevillà *La Cruz. Revista religiosa de España y Demás Países Católicos* (2, 1868, 55-58), havia estafet ja l'evolució des d'un pòlip al lector d'*El Siglo. Lo Esquirol. Semanari Literari, Critich y Festiu*, 10, 9-8-1868, 2, en va fer un anònim comentari ben irònic.

30. *La Ilustración Nacional. Revista Literaria, Científica y Artística*, 31, 10-11-1887, 486-487.

seus, «más humoristas que pensadores», considera que els paral·lelismes establerts pel danès Sophus Schack entre la conducta d'alguns homes i la dels animals amb què s'assemblen físicament són percepcions falses que «pugnan con la grandeza que la Providencia ha impreso sobre la frente de la más bella obra de la creación». L'article s'il·lustra amb dibuixos d'aquest autor en què s'emparellen cinc rostres humans amb els de sengles animals amb certa similitud, sense precisar que els *Fysiognomiske Studier* (1858-1859), dels quals provenen, són anteriors a la difusió de les teories darwinianes.

Darwin va estudiar, amb més fonament científic, analogies entre els humans i les altres espècies en *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872), llibre il·lustrat amb fotografies de Guillaume Duchenne, les quals el crític literari Yxart va comparar amb l'expressivitat de l'actor Ermete Novelli (Vall, 2012b: 106). En *La Ilustración Ibérica*, el filòsof i psicòleg Urbano González Serrano es val de Darwin i Spencer en l'article «El mejor medio de expresión» (González, 1896: 171; vegeu també González 1891) i es remet també a ambdós a propòsit de la reproducció dels dibuixos de l'il·lustrador londinenc Fred[erick] Barnard relatius a la «Filosofía de la risa».³¹

L'assimilació als animals, encara que també pot servir per ressaltar alguna qualitat positiva, esdevé sovint un recurs denigrador, des del simple insult fins a la sàtira, no necessàriament amb referents darwinians. S'ha adduït la caricatura de diversos polítics en forma d'«Exposición callejera de animales sabios» de la revista barcelonina *La Carcajada* (Gomis & Josa, 2002a: 167; b: 26; 2009c: 131).³² Fora del marc cronològic del present estudi, en l'article «Darwinisme», publicat en el *Papitu*,³³ es comparen gràficament diversos dirigents amb races de gos, com a evidència que «la transformació de las especies, no es cap llegenda naturalista».

Figura 9. *Almanach de La Campana de Gracia*. 1878, [4]. Biblioteca de Catalunya (BC), de Barcelona.

31. *La Ilustración Ibérica*, 425, 21-2-1891, 124-127.

32. *La Carcajada*, 24, 24-7-1872.

33. *Papitu*, 12, 10-2-1908, 188.

Figura 10. *Lo Burinot. Periodich Il·lustrat, Satírich, de Bon Geni y Millor Humor, y Gastant Infulas de Literari*, 2, 28-3-1879, [1]. BC.³⁴

Apel·les Mestres també deu ser autor d'aquest gravat, que forma part d'una sèrie de tres titulada «Recorts del any», encara que la seva característica signatura entrelaçant les inicials, l'única que hi figura, està entre el tercer i el peu corresponent, potser perquè va firmar sols sota el darrer dibuix. Similarment, en una vinyeta del *Llibre vert*, amb la llegenda

34. Vaig il·lustrar amb aquesta imatge ja Vall (2006: 4). S'ha reproduït recentment en una exposició virtual, «Darwinisme: Recepció a Espanya i a Catalunya», del projecte Almirall de l'Ateneu Barcelonès <<http://exhibitions.europeana.eu/exhibits/show/darwin-darwinism-ca/la-popularitzacio-de-darwin/la-mediacio-de-la-premsa-en-la->>. Se m'ha reconegut que, encara que no s'hi han pogut indicar referències bibliogràfiques, diverses dades de la «Introducció», «La mediació de la premsa en la difusió de Darwin» i «El darwinisme en les ficcions literàries» provenen de Vall (2012b), en què em vaig referir també a aquesta caricatura (127).

«¡¡Malviatje el progrés!!» (vol. 2, imatge 95), un ase estira un pal telegràfic. La caricatura de l'*Almanach* al·ludeix les cèlebres prohibicions de conferències a l'Ateneu Barcelonès el 1877 (sobretot el cicle de Pere Estasén centrat en el positivisme i el de Joaquim M. Bartrina, de qui ja m'ocuparé, sobre *La América precolombiana*, amb referents darwinistes), satiritzades en alguna altra caricatura, com la de *Lo Nunci*.³⁵ El peu identifica aquestes tendències amb «la Filosofia moderna» i ironitza sobre la ignorància dels ateneïstes que n'eren detractors. S'animalitzen com a ases que, a guitzes, fan fora d'un edifici d'estil clàssic una noia que porta a les seves mans un llibre en què figuren els noms de Darwin i H[erbert]. Spencer. Atenent a l'etimologia de la paraula *ateneu*, ha de tractar-se del temple de Pal·las Atenea i l'expulsada ha de ser aquesta deessa, tot i que no se la caracteritza amb l'habitual indumentària bèl·lica. La flama, encara que és també un símbol de tradició pagana, evoca el descens en forma de llengües de foc de l'Esperit Sant, identificat també amb la saviesa. El capgirament del lema «PROGRÉS» remarca el triomf del reaccionarisme.

En part com a resposta a aquestes prohibicions, el 1878 es va crear l'Ateneu Lliure de Catalunya, el component darwinista del qual és caricaturat pel setmanari ultraconservador *Lo Burinot*.³⁶ Amb l'epígraf «La ciencia d'antany y d'enguany», s'hi contraposen dos pictogrames: el primer, amb la llegenda «Ateneu llibre de micos estudiant lo progrés per tornar-se homes», representa una reunió de primats sota un arbre, un que se la mira des de dalt, amb la cua enrotllada a una branca, i un altre, apartat del grup, que sembla gravar a l'escorça; el segon, amb el peu «Ateneu llibre d'homes estudiant lo progrés per tornarse micos», en plasma un acte, presidit per tres personatges i amb un conferenciant amb la mà esquerra sobre l'escultura d'un simi. Els retrats no concorden prou, però, amb els de la directiva o els conferenciants d'aquells dies. En un altre número de la publicació,³⁷ amb el títol de «Revista de Lliberaladas», es caricatura també l'Ateneu Lliure, animalitzant el públic com a ases.

Entre altres al·lusions al darwinisme de la revista, destaca també aquesta mofa, que forma part de les campanyes contra el laïcisme i, en particular, replica un document de la Comissió d'Escoles Laiques. Un dels quadres que presideix la classe porta el títol de «Sistema Darwin» i representa un mico dret, amb la cua aixecada, unes grans orelles i un somriure entre sarcàstic i aterridor, que projecta la seva ombra, una mica sinistrament. Els versets es burlen d'aquesta i altres teories que s'hi aprenen reduint-les a «disbarats[,] cuentos y bolas». Pel que fa a les dificultats de la introducció del darwinisme en l'ensenyament, només cal recordar els atacs de què va ser objecte encara Odón de Buen el 1895 (Arqués, 1985).

35. *Lo Nunci*, 18, 10-2-1878, 3.

36. Sebastià Sans i Bori, fundador d'aquesta revista, el títol de la qual —deliberadament o no— en recorda el segon cognom, es burla del darwinisme en el poema recollit per Sans (1921: 317-318). M'he ocupat de textos literaris amb referents evolucionistes, en què no manquen sàtires antidarwinistes, en Vall (2012b).

37. *Lo Burinot*, 37, 10-11-1880, [4].

Figura 11. *Lo Burinot. Periodich Il·lustrat, Satírich, de Bon Geni y Millor Humor, y Gastant Infulas de Literari*, 51, 17-12-1880, [4]. AHCB.

De totes maneres, molt abans les teories darwinistes havien impregnat fins i tot alguns manuals de secundària (Cuello, 1984; Puelles *et al.*, 2009; Hernández, 2010).

La Ilustración Ibérica,³⁸ a propòsit de la reproducció d'un quadre, d'E. H. Fitcheu, que representa una noia concentrada en un llibre en la «Sala de Estudio del Colegio de Girton» ([301]), remarca que, en aquest centre agregat a la Universitat de Cambridge, «se da una educación basada en las teorías de Darwin aplicadas á la pedagogía», «la vida se hace en común y se atiende al desenvolvimiento de cada individualidad, lo cual equivale á un incesante combate para sobresalir del vulgo de las pensionistas».

La presència d'animals en la publicitat és freqüent. En la història del darwinisme, han esdevingut famosos els anuncis del gargarisme Merchant's Gargling Oil en què apareix un mico prenent-lo i s'explicita el referent evolucionista amb uns versos al·lusius a Darwin (Browne, 2001: 498; Mateu & Domínguez, 2012: 20-21). Letiqueta d'Anís del Mono s'ha relacionat també sovint amb aquest naturalista, bé sigui interpretant-la com un homenatge o una crítica, si bé no ha mancat qui ha afirmat que no hi té res a veure (n'abunden les

38. *La Ilustración Ibérica*, 384, 10-5-1890, 302.

referències en llibres, articles i webs).³⁹ S'ha proposat, a més, el joc de paraules amb *mona* ('borratxera') o la inspiració en un mico dels propietaris. Aquesta versió la recull el web de l'empresa⁴⁰ i Claudi Mans (2012), nét de «l'encarregat de la fabricació de l'anís», addueix que, almenys a partir dels anys vint, n'hi havia un en una gàbia, que va mossegar el seu pare. Fins i tot, s'ha considerat la denominació producte d'un apòcope de Monòver, poble on s'hauria pres com a *medecina* en una epidèmia de còlera (sovint es precisa que correspondria a la de 1884, però, aleshores, com veurem, feia temps que ja s'havia registrat la marca).⁴¹ De fet, aquestes explicacions no impedirien possibles connotacions darwinianes de l'etiqueta.

Com que s'hi indica sols «ANISADO REFINADO», el dibuix actua com a jeroglífic de la marca, anomenada ja d'antic «Anís el Mono» o «del Mono» (com testimonien diversos documents de l'expedient 575). De totes maneres, la forma antropomòrfica de l'indeterminat simi (s'ha suggerit que podria tractar-se d'un macaco, tot i que el dibuix no permet assegurar-ho) és evident, encara que conservi la cua dels primats menys evolucionats. S'ha considerat que «la versió més assumida atribueix a la cara de Charles Darwin» el «rostre humanitzat» del simi (Pons, 2002: 16). La semblança amb aquest naturalista, que va ser força caricaturat arreu —també sovint amb formes simiesques—, no és inequívoca, però sí considerable, si bé, a diferència de les representacions més típiques, apareixeria més jove i amb una actitud entre vehement i irada i amb una barba més curta i sense bigoti. Avalant la hipòtesi que «els propietaris de la marca i l'autor del dibuix no van tenir res a veure amb l'evolucionisme i, simplement, es van inspirar en un mico portat d'Amèrica que va ser animal de companyia de la família Bosch durant anys», s'ha argüït (Elcacho, 2009) que «cal observar que el mico de l'etiqueta té una cua llarga (com els d'Amèrica) i la barba (sense bigoti), mentre que les caricatures britàniques de Charles Darwin imitaven un ximpanzé (sense cua) amb barba i bigoti». De fet, però, no sempre és així, no sabem si els que van dissenyar l'etiqueta coneixien els referents anglosaxons i la rellevància de les diferències resulta opinable.

D'altra banda, l'antropoide, oposant el polze als altres dits, sosté una ampolla del producte a la mà esquerra i, a la dreta, un diploma mig enrotllat, en què es llegeix «Es el mejor.

39. Em referiré a les etiquetes d'Anís del Mono dels expedients 8773 i 575 de l'Oficina Nacional de Patentes y Marcas. Archivo Histórico (Madrid). Es poden consultar a <http://historico.oepm.es/archivohistoricow3c/index.asp#formulario_marcas_uam>. La segona imatge s'ha reproduït també en l'exposició de la Biblioteca Nacional de España «La cocina en su tinta» <<http://www.bne.es/es/Micrositios/Exposiciones/Cocina/Exposicion/Seccion3/sub7/Obra11.html?seccion=19&obra=11&origen=>>>. Malauradament, tot i les meves reiterades gestions des de 2005, per email, correu postal certificat i burofax, no he pogut consultar el fons històric que conserva l'empresa, de la qual ni he rebut una resposta a la sol·licitud d'autorització per a reproduir aquestes etiquetes.

40. <<http://www.anisdelmono.es>>.

41. Taboada (1885), en el *Madrid Cómico*, ironitza sobre els que, per aquell temps, filosofaven sobre l'Anís del Mono «como desinfectante». Abunden les referències humorístiques a aquesta beguda en diversos textos.

La ciencia lo dijo. Y yo no miento», amb el braç tot estirat, com mostrant-lo. La primera frase del lema no té res de sorprenent, perquè és un dels superlatius publicitaris més tòpics. La segona s'entén com una justificació d'aquesta afirmació recurrent a l'aval científic, en un moment, a més, d'auge positivista. La tercera, però, es fa estranya. Qui és el «yo» que avala la veracitat de les afirmacions anteriors? Si busquem un subjecte humà, hem de pensar en el propietari, però el seu nom sols apareix a l'etiqueta integrat en el de l'empresa, «José Bosch y Hermano», paraula que al·ludeix a Vicenç. Si recorrem a la personificació, el més directe és pensar que el pronom substitueix el certificat mateix. De totes maneres, es tendeix a atribuir aquestes paraules al mico, afavorint-ho els seus trets humans. Això i la juxtaposició de la veritat científica a la fiabilitat de la primera persona també contribueixen a la identificació del simi amb Darwin. Federico Martínez (2012: 333) interpreta:

Lo que el artista y el publicista ponen en juego es un curioso equívoco según el cual cuando el simio, ya alcanzada la inteligencia humana, proclama que el mejor licor es *Anís del Mono*, el espectador percibe a la vez que este sabio primate no ha alcanzado todavía la forma humana y además se parece a Darwin, con lo que cómicamente también se cuestiona de forma sutil esta afirmación científica, no así la aseveración del mono: si Darwin acierta, el *Anís del Mono* es el mejor porque lo dice un mono inteligente casi humano y mediante una teoría científica; si se equivoca, la marca *Anís del Mono* es igualmente la mejor (o al menos la más publicitada) porque la controversia pública coincide con el nombre de la marca, ella ha puesto en solfa las teorías de Darwin y además se beneficia de la popularidad del debate. Una estrategia creativa digna de los mejores cerebros contemporáneos de Saatchi & Saatchi cuya eficacia perdura hasta hoy, 138 años después, aunque ya se hayan aceptado las teorías darwinistas.

En tot cas, es juga ambigüament amb un tema d'actualitat amb una etiqueta humorística que pot ser interpretada diversament. Una clara identificació del producte amb una determinada actitud envers el darwinisme n'hauria pogut posar en risc la venda entre els opositors.

Qui va fer el dibuix? Enric Satué (1985: 15-16; 1993; 2011: 88-90) l'ha atribuït a Tomàs Sala, artista consogre de Vicenç Bosch, però la néta creu recordar que, quan es va crear l'etiqueta, encara no es coneixien i que l'avi en va encarregar diverses amb animals, algunes de les quals va utilitzar per a altres begudes (Permanyer, 1988; Castellano & Sánchez, 1996: 8-9). Contrastant amb altres fonts i la data de 1870 que figura a l'etiqueta actual, M. Dolors Nieto (2010: 87, 90-91 i 103) ha situat l'inici de l'activitat empresarial conjunta dels germans Bosch l'abril de 1877, tot i que abans s'havien dedicat al negoci per separat i que José Bosch y Hermano no va demanar el registre de la marca fins al 4 de febrer de 1878. Ho ha documentat a partir del fons de l'empresa i de la *Gaceta de Madrid*, en què el 10 d'abril s'informa de la sol·licitud i l'11 de novembre s'indica que es va registrar amb el número 575.

A l'expedient guardat amb aquest mateix número a l'Archivo Histórico de l'Oficina Nacional de Patentes y Marcas manquen algunes pàgines.⁴² L'única etiqueta del 575 és l'enganxada a la «copia simple del titulo-certificado por el que se autoriza el uso de una marca á la razon social *José Bosch y Hermano*». No porta data, però hi figura, com a compulsa, el vistiplau de l'alcalde de Badalona, Josep Caritg, que ho va ser entre 1879-1881 i 1884-1886, període al qual, com veurem, deu pertànyer. La indicació «sigue una etiqueta igual á la pegada en esta copia» suggereix que correspon a la registrada, però tot fa pensar que no és així.

L'original devia ser a l'àlbum de marques del Real Conservatorio de Artes, al qual remeten diverses cartes conservades a l'expedient. Malauradament, bona part del fons d'aquella entitat, guardat a l'Archivo de la Administración, de Alcalá de Henares, no s'ha conservat a causa d'un incendi de 1939 (Ramón, 2011: 15). Segons l'arxiu,⁴³ sols se'n localitzen «una serie de expedientes denominados de "Asuntos Generales de Escuelas Especiales", donde existen tres cajas (32/16300, 32/16301 y 32/16302) que contienen expedientes diversos generados por la Dirección General de Instrucción Pública del Ministerio de Fomento sobre la Escuela Central de Artes y Oficios de Madrid en el período 1834-1907», a les quals no han trobat l'àlbum.

De totes maneres, en la sol·licitud signada a Badalona per «José Bosch y H^o» el 4 de febrer de 1878, es descriu detalladament l'etiqueta, que hi devia estar enganxada primer a l'espai en blanc:

Consiste la marca en una etiqueta de figura ortogonal cromo-litografiada en cuyo centro y dentro de un círculo hay un mono sentado sobre una caja de embalaje sosteniendo en su mano izquierda una botella y en la derecha un rollo de papel en el que se lee *Es el mejor, la ciencia lo dijo y yo no miento*; en la cara anterior de la caja referida se lee *Marca de fábrica*; al lado izquierdo del mono y sobre la misma caja hay una botella y una copa y al derecho un cesto con botellas; en la parte superior del círculo y casi sobre la cabeza del mono hay una corona ducal.

En la parte superior de la etiqueta y á capricho hay la inscripcion *Destilacion especial de*; algo mas abajo y en una cinta se lee *Anisado refinado*; en la parte inferior de la misma y en dos adornos de capricho dice *José Bosch y Hermano, Badalona*.

Entre la cinta donde se expresa el nombre del licor y el adorno en el que se halla inscrito el nombre de la razon social y en su lado derecho se lee: *Primer premio en la*, y al izquierdo *Exposición de Madrid, 1877*.

42. Al mateix arxiu s'hi conserven altres expedients relatius a l'Anís del Mono, així com llibres de registre, en els quals manquen pàgines citades en aquests expedients. Vaig accedir a aquest arxiu el 25 de setembre de 2010, uns mesos abans de la publicació de l'article de M. Dolors Nieto.

43. Comunicació del 10 de maig de 2013.

Esta marca es cromo-litografiada en diferentes colores y los adornos de capricho son variados.⁴⁴

Altres documents de l'expedient que descriuen l'etiqueta de l'àlbum (un certificat del 17 de febrer de 1886 i cartes datades el 14 de juny de 1884 i l'11 de maig de 1885) ens ajuden a detectar les diferències de l'etiqueta de l'expedient 575 respecte a la registrada. S'hi conclou que, mentre que els dibuixos són «exactamente iguales», s'ha afegit «dipositada» al final de «Marca de Fábrica» i «primer premio en la Exposicion de Madrid 1877» s'ha recompost a la dreta, substituint les paraules tercera a sisena per un punt i, simètricament, a l'esquerra s'ha agregat «El mayor premio. París 1878». A més, ambdues inscripcions envolten sengles parells de medalles (una mostrant l'anvers i l'altre el revers) de la República Francesa i d'Alfons XII, amb les indicacions, respectivament, «Exposition Universelle» i «[Viní]cola de Madrid». A l'expedient es conserva una còpia, compulsada també per l'esmentat alcalde, del certificat del premi de la medalla «de Afinacion» en l'Exposición Vinícola de Madrid de 1877 i l'altre correspon a la medalla de plata obtinguda el 21 de desembre de l'any següent en l'Exposició Universal de París pels «aguardientes y licores» (Nieto, 2010: 89-91 i 106; *El Eco de Badalona*, 1, 6-10-1878, 2).

Es remarca també l'absència de la «corona ducal», inclosa en el cercle a l'etiqueta de la sol·licitud. En va ordenar la supressió el Conservatorio de Artes a la Dirección General de Instrucción Pública e Industria en una carta del 17 de maig de 1878, que va ser contestada el 19 de juliol adjuntant l'acceptació per l'empresa, la qual cosa va permetre que, amb l'aprovació el 2 d'agost pel Conservatorio, s'autoritzés l'11 de novembre, acabat el període de reclamacions. Probablement, la primera de les etiquetes analitzades reproduïx l'etiqueta registrada, ja sense la corona ducal i abans de poder incorporar-hi la reial. El 19 de desembre de 1879 Alfons XII promulga un decret concedint a l'empresa l'honor, sol·licitat, de ser proveïdors de la Real Casa i d'usar-ne l'escut d'armes.⁴⁵ A l'etiqueta de l'expedient 575 ja hi és, si bé, curiosament, a més de constar d'un entat amb la magrana de Granada a la part inferior i un medalló amb tres borbòniques flors de lis al centre, s'hi han duplicat el lleó i la torre als quarters on hi haurien d'haver, respectivament, les quatre barres catalanoaragoneses i les cadenes de Navarra, tot dins un cercle rodejat per un collar tancat a dalt per una gran corona i amb un toisó d'or penjat a sota. Aquesta etiqueta porta el peu d'impremta «V[ictor] Palyart» del «89, Fau[bourg] S^t. Denis, Paris» i presenta l'errata «destillacion» en lloc de «destilacion», l'origen de la qual s'ha situat entorn de 1884, per bé que es va mantenir perquè ajudava a detectar falsificacions (Nieto, 2010: 91).

44. Aquesta descripció es transcriu en la *Gaceta de Madrid* (100, 10-4-1878, 79), d'on l'ha reproduït Nieto (2010: 91).

45. A l'expedient es conserva una còpia del certificat compulsada també per l'esmentat alcalde; Nieto (2010: 89-91, 93) informa que l'endemà es va constituir formalment la societat davant notari.

En poc temps, l'Anís del Mono va assolir gran projecció (Cabana, 1994: 256; Nieto, 2010: 97-98, 106). A més de denúncies per falsificació conservades amb l'expedient i altres de què es fa ressò la premsa es va denegar el registre, a petició dels germans Bosch, de l'Anís del Mono Sabio el 1879, a l'etiqueta del qual un mico assegut en uns llibres fa com si toqués un timbal (expedient núm. 719). De totes maneres, com es pot veure mitjançant el cercador del web de la Oficina Española de Patentes y Marcas abunden licors i altres productes anomenats amb la paraula «mono» i il·lustrats amb simis, a vegades amb faccions o actituds humanes.⁴⁶

Pel que fa al capteniment de l'empresa envers el darwinisme, en auge quan es va fundar, puc adduir l'indici del donatiu pel «Sr. Bosch y C.^a, de Badalona» de «Botellas anís del Mono» a la «Tómbola a favor de los perjudicados en las inundaciones del Sudeste de España y de los obreros sin trabajo de Barcelona» organitzada per l'Ateneu Lliure de Catalunya (1879: 13, núm. 2030-2035; diverses publicacions periòdiques). La contribució, bé fos per iniciativa pròpia o responent a una petició, podria corroborar la possible identificació de l'etiqueta amb la qüestió darwinista. Malgrat el caràcter humanitari de l'acte, col·laborar amb una entitat tan marcada implica, almenys, permissivitat, si no és que es tractés d'una provocació, que difícilment haguessin encaixat els membres de l'Ateneu Lliure, tot i la seva defensa militant de la tolerància i la finalitat benèfica. D'altra banda, aquesta bel·ligerància no encaixaria amb el tarannà dels germans Bosch. Sovint se'ls ha titllat de conservadors, però caldria matisar aquest qualificatiu.

Claudi Mans (2012) addueix el record d'una àvia seva per provar que Vicenç Bosch anava els diumenges a missa. Ultra les referències religioses de les esqueles de Josep⁴⁷ i de Vicenç,⁴⁸ *La Vanguardia* documenta que un capellà de l'asil que patrocinava aquest va pronunciar «una sentida plàtica» en l'enterrament.⁴⁹ No cal dir, però, que això no suposa que fos un furibund antidarwinista. *La Esquella de la Torratxa*⁵⁰ li va dedicar una elogiosa nota necrològica, il·lustrada amb un retrat, ressaltant que era «protector de numerosas instituciones benéficas».⁵¹ A més d'elogiar la marca diverses publicacions progressistes, per exemple *La Llumenera de Nova York*,⁵² a la qual ja em referiré, sembla prou significatiu que l'Anís del Mono s'anunciés en una publicació afí al darwinisme com el *Diari Català*. No ho justifica prou el sol fet que s'hi hagués anunciat el també badaloní Anís Universal, de Ramon

46. Vegeu també Gomis & Josa (2002a: 157; b: 28-29; 2009b: 423-426; c: [123] i 131-134) i Massagué (2009).

47. *La Publicidad*, 406, 28-4-1897, 1.

48. *Gent Nova. Periódich Catalanista*, 278, 16-3-1907, 1.

49. *La Vanguardia*, 12287, 15-3-1907, p. 2.

50. *La Esquella de la Torratxa*, 1473, 22-3-1907, 206.

51. Desafortunament, a sota es llegeix un comentari despectiu, però, segons la tipografia, es refereix a un text de l'altra columna.

52. *La Llumenera de Nova York*, 44, desembre 1878, 6.

Clarasó. A més, encara que no ho he vist remarcat, consta «Vicens Bosch y Grau», de Badalona, entre els inscrits al I Congrés Catalanista, impulsat per Valentí Almirall (*Diari Català*, 460, 1-10-1880, 1; Figueres 1985: 72). Gomis & Josa (2009b: 427) dóna notícia d'un ex-libris de Vicent Bosch «en el que aparecen representados unos cuantos monos, amén de la botella».

L'Anís del Mono està present en diverses obres literàries. Destaca que, en *La Regenta* (1884-1885), de Leopoldo Alas, Clarín, a més d'esmentar-se com a beguda habitual (Alas, 2003: 214), sembla cobrar dimensió simbòlica en un episodi en què don Pompeyo de Guimarán, «el hombre que más respetaba todos los cultos, sin creer en ninguno», embriagat pels del Casino, va entrar a l'església durant la Missa del Gall (Alas, 2003: 738). Potser ells mateixos havien inventat «la calumnia» que portava sota la capa «una botella de anís del mono... «¡Del mono...! ¡jél... don Pompeyo!»» (*ibid.*). L'èmfasi remarca el contrast del fet amb l'oposició al darwinisme del personatge: polemitzant amb Frígilis, «apóstol ferviente del transformismo», «don Pompeyo», que, després de no haver pogut acabar «las obras de Comte», no havia llegit cap altre llibre, «aunque se sentía seducido por aquella teoría que *dejaba* un subido y delicioso olor a herética y atea, no se decidía a creerse descendiente de cien orangutanes» (Alas, 2003: 584).

Fernando Méndez-Leite (2002) ha estudiat monogràficament aquesta interessant figura secundària. Com és conegut, el cognom coincideix amb el topònim d'una contrada asturiana, Quimarán, on la família Alas tenia una casa, que va heretar l'escriptor. Igual que Vetusta s'inspira en Oviedo, segons Posada (1946: 177), el vetustà Pompeyo de Guimarán s'hauria basat en «el ateo titular» d'aquesta ciutat, lector de Darwin. En alguns aspectes, Alas potser fins i tot va projectar-hi la seva evolució religiosa (Elizalde, 1985; García de Cortázar, 1985; García Pavón, 1985; Oleza, 1985; García San Miguel, 1987; Lissorgues, 1996; 2007), sense una con-versió tan aparatosa, però, com la de Guimarán. Malgrat tot, el nom i la inicial del cognom i algunes característiques fan pensar en Pompeu Gener, impressió que em va corroborar, uns anys abans de morir, Sergi Beser, gran especialista en Alas. Entre les divergències, com en el cas del model suggerit per Posada, es troba l'antidarwinisme, perquè Gener era un decidit darwinista, però censurava l'aplicació literària del darwinisme que en va fer el naturalisme zolià (Vall, 2008; 2012b: 108), que Alas, encara que no sense reserves, va tenir com a referent.

En tot cas, Gener no es va donar per al·ludit atès que elogia que en *La Regenta* se «describe [...] muy bien» que «hasta los libros pensadores no son aquí más que unos católicos al revés» (Gener, 1888). La relació amb Alas, de primer amigable, es trencarà amb la publicació de *Literaturas malsanas* (Gener, 1894; Gener, 2007: 229, 334; Hina, 1986 233-236; Moreno, 1986; Sotelo, 2001; García Rodríguez, 2007; Lissorges, 2007; Alas, 2009; Vall i Ontiveros, 2010: 196-199; n'he localitzat més dades, que confio aportar en un altre estudi). Així i tot, hi havia hagut alguna petita topada. Alas, en una carta a Gener datada a Oviedo el 25 de març de 1894, en què comença preguntant-se si seguiran essent amics, puntualitza

que abans d'aquesta obra, en «multitud» d'articles Gener el feia passar, «relativamente a lo menos», «por majadero y casi malalimentado», mentre que el seu comentari «en cuanto a burla se reduce a decir que el nombre de Ud., Pompeyo, no es nada raquíutico» (Tolivar, 2001: 235; Alas, 2009: 420). Semblantment a aquest escarni del nom, publicat l'endemà en la «Revista literaria» de *Los Lunes de El Imparcial* (Alas, 2005: 711), en *La Regenta*, Juanito Reseco se n'havia complagut en l'altisonància: «Pompeyo, pomposo Pompeyo» (Alas, 2003: 605).

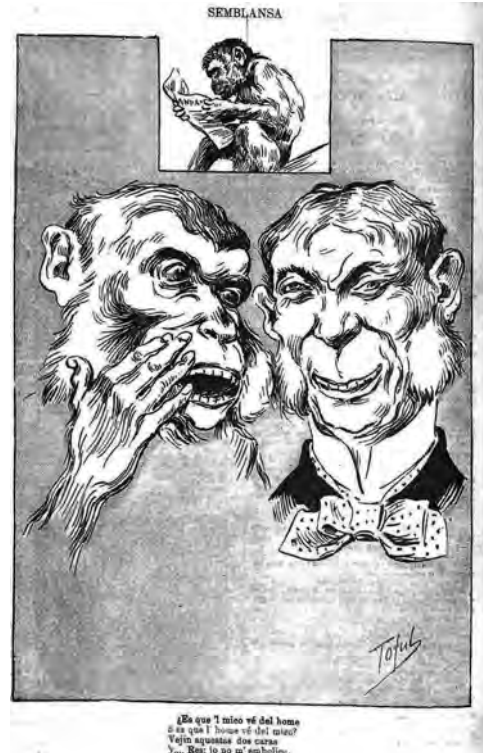

Figura 12 i 13. *La Esquilla de la Torratxa. Periódich Satirich, Humoristic, Il·lustrat y Literari*, 519, 22-12-1888, 811; 969, 6-8-1897, 486. BC.

La signatura del dibuix correspon a l'esmentat Julià Bastinos. Tot i que el retrat no té trets molt marcadament simiescos, se suggereixen potenciant les patilles dels micos situats als angles superior dret i inferior esquerre del quadre i en remarquen la intenció els versets que el glossen:

Que l'home provè del mico,
molts cops hi sentit á dí,
y mirant aquest subjecte
estich per creure que sí.

La fesomia, lluny de fer pensar en Darwin, recorda força un altre naturalista, Marià de la Pau Graells, que, tot i l'oposició inicial al darwinisme, el 1877, en la «Respuesta al discurso de recepción de D. Máximo Laguna en la Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales», ja havia admès que «los hechos apoyan grandemente las doctrinas de Lamarck y las de Darwin» (Galera, 2009: 248). De totes maneres, probablement aquesta possible al·lusió personal no deuria ser percebuda per molts dels lectors, encara que Graells havia esdevingut força cèlebre. Signat també per «Julian», en l'*Almanach de la Esquilla de la Torratxa* per a 1891,⁵³ sota el títol «Meditant», el dibuix d'un simi inspira la reflexió: «—Que hi ha de positiu en la teoria de Darwin? ¿L'home vé del mico ó 'l mico vé del home?».

Encara el 1897, la revista publicarà un acudit similar, amb el títol de «Semblança» (fig. 13). Una caricatura, signada pel col·laborador habitual «Toful», mostra, sota un mico que llegeix el diari, un altre simi parlant a un home, ambdós amb patilles llargues i poblades. Els versos ironitzen també sobre la relació evolutiva entre els humans i els altres primats, però dubtant sobre a qui correspon la preeminència en l'escala evolutiva:

¿Es que 'l mico vé del home
ó es que l' home vé del mico?
Vejin aquestas dos caras
Y... Res; jo no m' embolico.

Fins i tot, en el núm. 418,⁵⁴ s'havia publicat una irònica «galantería» masculista, rebuda pel «correu interior», basada en el tòpic de la loquacitat femenina:

Pèl món enter una doctrina corra
de Darwin, dihent que l' home vé del mico:
en tractarse del home clar m' ho explico;
mes la dona prové de la cotorra.

En canvi, en l'*Almanach de La Esquilla de la Torratxa* de 1910,⁵⁵ amb el títol «Darwinejant», «Ros» signa el dibuix de dues dames, una de les quals, que sembla tenir un aspecte una mica simiesc, hi pregunta: «Si l' home vé del mico com diuhen, ¿d' hont rediantre deuréu venir las dónas?...». En el de 1896, un apunt de F[rancesc]. Gómez Soler, amb l'epígraf «En lo parch», comenta el dibuix d'un vell contemplant micos engabiats en un zoològic amb els versets següents:

53. *Almanach de La Esquilla de la Torratxa*, 1891, 176.

54. *Esquilla de la Torratxa* 418, 15-1-1887, p. 30.

55. *Almanach de la Esquilla de la Torratxa*, 1910, 110.

Diu que l' home ve del mico;
 mes pel que 's pot observá
 en lo Parch á totas horas,
 si no' n ve, es que se 'n hi vá.

En el de l'any següent,⁵⁶ en una vinyeta de les «Notes còmiques», «caricatures per Pica-rol [Josep Costa i Ferrer]», un home d'aspecte simiesc, amb un llibre obert a la mà dreta, sentència: «—En Darwin diu que l'home ve del mico?... En Darwin ve de l'hort!...», frase feta que el titlla d'ingenu.

Figura 14 i 15. *La Chispa. Semanario Católico Casi Humorístico Ilustrado*, 11, 10-7-1890, 16; 38, 15-1-1891, 7.

La revista conservadora *La Chispa. Semanario Católico Casi Humorístico Ilustrado*, de la qual hem comentat ja les paròdies transformistes, caricatura un «darwinista», amb ulleres de cec i barba sense bigoti, que llegint una obra de Darwin assegura: «Sí, señor, el hombre

56. *Almanach de La Esquilla de la Torratxa*, 1897, 108.

proviene del mono; tiene razón Darwin; por otra parte, siempre que me miro en el espejo pienso lo mismo» (fig. 14).⁵⁷ Els trets simiescos es remarquen encara més en el retrat similar de la fig. 15, a la cara i, més clarament, a l'ombra. Porta el títol de «La Biblia de historia natural» i el peu «No hay más mono que Darwin y yo soy su profeta», que parodia el credo islàmic: «No hi ha més Déu que Al·là i Mahoma és el seu profeta». Aquest tractament pot portar a pensar en algun darwinista important, si no es burla justament de la seva insignificança o merament del fanatisme. No he detectat que es tracti d'un personatge real i la revista tendeix més a la crítica d'estereotips que a la sàtira *ad hominem*, si bé no hi és absent. El patriarca darwinista que més se sol retratar amb aquest tipus d'afaitat és Spencer, però la imatge no el recorda gaire, mentre que té una considerable semblança amb Lincoln, fet que lligaria una mica amb l'article en el qual s'intercala, «Manifiesto a los electores de toda España», que ataca sobretot el sufragi universal, encara que la il·lustració és autònoma.

En un altre dibuix de la revista es retraten, asseguts a la mateixa branca, un mico i un nen menjant-se una poma, com si s'estiguessin observant de reüll, amb el peu «¡Si los monos hablaran!».⁵⁸ Casimiro Prieto, un amic d'infantesa de Joaquim M. Bartrina (Vall, 2002: 122-123; 2003: 1156-1157; 2005a: 135-136; 2005b: 11-12), en el *Almanaque Sud-Americano*, que va impulsar, esmenta Darwin en dos poemes. En el primer, «Niños y monos», publicat en l'almanac de l'any 1894,⁵⁹ dialoguen Cándida, que es nega a creure que el seu fill, de «angélicas facciones», tingui cap «extraño parentesco» amb «el inculto y horrible cuadrumano», i Bautista, «defensor esforzado de la bella teoría darwinista», que acaba argüint que tothom, en veure el nen, comenta: «¡Qué mono!». Similarment, en l'altra poesia, «En el club y en la calle», *Almanaque Sud-Americano para el año 1895*,⁶⁰ la lletjor del marit de Lia confirma «la teoría de Darwin, al instante». Ambdós textos són il·lustrats amb dibuixos d'Apel·les Mestres, que no reproduïxo perquè retraten merament els interlocutors, sense referències darwinistes.

4. La humanització dels animals

El recurs de conferir trets o comportaments humans a altres animals, particularment a primats, no sempre es distingeix clarament de l'estudiat en l'apartat anterior. Per exemple, se solen considerar les faules com a personificacions, però, alhora, animalitzen estereotips humans. Encara que ambdós procediments són ancestrals, l'emparentament evolutiu darwinista porta a la sensibilització envers la resta d'éssers vius. Com he remarcat (Vall, 2012a: 276) i voldria estudiar més a fons, pertanyien a la Sociedad Barcelonesa Protectora de los Animales y de las Plantas, fundada el 1878 —el mateix any que l'Ateneu Lliure—,

57. Curiosament, a la pàgina anterior la revista s'apropia d'un poema del darwinista Joaquim M. Bartrina (1877: 202), signant-lo, però, tan sols amb les inicials.

58. *La Chispa. Semanario Católico Casi Humorístico Ilustrado*, 32, 4-12-1890, 5.

59. *Almanaque Sud-Americano para el año 1984*, 126-127.

60. *Almanaque Sud-Americano para el año 1895*, 107-111.

destacats darwinistes com Giné i Partagàs, que la va presidir, i Joaquim M. Bartrina, que en va ser vicepresident.

La Ilustración Ibérica,⁶¹ a propòsit d'un gravat d'«El paso del río» pel bestiar, postula que «todo tiene sentido para el verdadero artista, y si éste es de la raza de los Pablo Potter ó las Rosa Bonheur sabe interpretar en los animales el estado especial de su ánimo, como un psicólogo de la escuela de Darwin». Aquesta mateixa revista,⁶² presenta un gravat titulat «Simpatía», en què es veu un ramat d'ovelles pasturant tranquil·lament, com «una completa refutació de las teorías de Darwin, ya que no proclama la lucha por la existencia entre los animales congéneres sino, al contrario, una mutua estimación», mentre que reconeix que *homo hominis lupus* (271), cèlebre màxima de Plaute popularitzada per Hobbes. L'empatia sol seguir paràmetres antropocèntrics, si bé a vegades el comportament d'altres animals il·lustra aspectes morals que se suposen característics de l'home, però que sovint no els manifesta.

Figura 16. *La Llumenera de Nova York. Revista Catalana de Novas y Gresca*, IV, 42, octubre 1878, 5. BC.

La simpàtica escena de micos jugant a billar esdevindrà tòpica —no necessàriament al·ludint al darwinisme— en dibuixos, quadres, postals, la cèlebre escultura esculpida en una columna del Kildare Street Club (de Dublín)... El gravat de la figura reproduïx un oli sobre llenç de l'especialista en escenes zoològiques Paul Friedrich Meyerheim (1842-1915), datat el 1865 i titulat simplement *Micos jugant a billar*, no «Demostració de la teoria de Darwin».⁶³

61. *La Ilustración Ibérica*, 66, 5-4-1884, 222 i 220, respectivament.

62. *La Ilustración Ibérica* 69, 26-4-1884, 267.

63. La pintura ha estat subhastada recentment, segons <<http://www.artfact.com/auction-lot/paul-friedrich-meyerheim-1842-1915--monkeys-pla-245-c-d0eb984b3b>> i <<http://www.artnet.com/artists/paul+friedrich-meyerheim/monkeys-playing-billiards-ADkSQSnn-cftWbbLFIQb6Q2>>, pàgines web en les quals es pot veure una fotografia del quadre en color. En canvi, sí que remarca el referent darwinista, caricaturescament, un altre quadre que va pintar aquell mateix any: *A Darwinian Prehistoric Social Party*.

Els dibuixos de simis d'aquest pintor van fer fortuna. Per exemple, *La Ilustración*⁶⁴ en va reproduir «La academia de monos» i *El Mundo Ilustrado*,⁶⁵ «El tribunal de los monos», intercalat, arbitràriament, en una «crònica científica» de l'enginyer i escriptor científista Melcior de Palau, datada el 26 de juny, en què, per cert, elogia el «carbón de piedra», «*pan de la industria*», «elemento poderoso de la civilización», al qual havia dedicat una cèlebre oda (Palau, 1908b: 111-116). Atenent a l'afany de modernitat i la línia progressista de *La Llumanera de Nova York*, la reproducció d'aquesta caricatura, tot i el seu caràcter grotesc, no deu tenir intenció antidarwinista. De fet, entre altres referències de la revista al darwinisme, en un article anònim sobre els burlescos «Jochs Florals del Niu Guerrero»⁶⁶ s'hi havia suggerit que «la tendencia á parodiar» és «innata en alguns homens, segurament porque, com diu En Darwin, son descendents dels primers micos».⁶⁷

Figura 17. Perés, 1888: 109. Il·lustració d'Apel·les Mestres. BC.

64. *La Ilustración*, 71, 12-3-1882, 181.

65. *El Mundo Ilustrado*, 129, 1882, 272.

66. *La Llumanera de Nova York*, 28, agost de 1881, 1.

67. La crònica podria ser de Rossend Arús, al qual ja em referiré, redactor de la revista i premiat en el certamen.

Més subtilment que la il·lustració de *La Lluanera de Nova York*, suggereix el paral·lisme de l'home amb altres animals el poema «En el jardín zoológico», amb el significatiu subtítol de «Darwiniana», obra de Ramon D. Perés (1888: 109-110), crític i escriptor precursor del Modernisme. Hi destaca un «corpulent orangután» que «contempla / á un corro de nodrizas y soldados / gozándose en los juegos de los niños / cual gozan con sus nietos los ancianos». L'etimologia d'aquest animal ('l'home de la selva'), el qual també va fascinar Darwin, en remarca ja l'aspecte humà, recalcat pel símil, tot i que altres primats ens són més pròxims evolutivament. A més del possible apunt del natural, Perés podria partir de reportatges com el que va dedicar *El Mundo Ilustrado* a «El orangután del jardín zoológico de Francfort».⁶⁸ Tanmateix, el simi dibuixat per Mestres no és, ni de bon tros, d'aquesta espècie. En descàrrec seu, però, cal tenir en compte que diverses representacions d'animals, també en concret d'orangutans, no són tampoc gaire fidels, fins i tot en llibres d'història natural. A diferència del poema, en un article titulat «Darwinismo», signat «Una cotorra» i publicat a la revista humorística *El Loro*,⁶⁹ dubtant de les teories de Darwin, s'havia recomanat no adreçar-se als orangutans dels parcs zoològics cridant-los «¡Ola, abuelito!».⁷⁰

5. La mitificació del científic

Les arts plàstiques, encara que han testimoniat també altres estaments, han retratat sovint els dirigents, freqüentment idealitzant-ne les faccions, el semblant, el posat, la indumentària i l'ambientació. L'auge de la fascinant fotografia i en què es basen a vegades altres formes artístiques, va afavorir la difusió de la fesomia de personatges públics (governants, artistes, escriptors, científics, aventurers...), que cada cop es preocupaven més per la seva imatge. El mer retrat de Darwin, si no és burlesc, basta per connotar emblemàticament no sols el progrés científic, sinó també valors morals. La identificació amb la saviesa pels seus acòlits arriba a l'extrem d'ajudar a resoldre jeroglífics: «: + Edison Darwin, Tyndall Diciembre 1. 1,000 1,000» («Com mes sabis mes humils»), i «: + Darwin : I Anton E + I M.», amb un solució molt similar («Com més sabi es un home, mès humil»).⁷¹

Succeeix similarment amb els retrats d'altres representants del darwinisme, però, encara que en aquest article se'n dóna alguna referència, no s'hi comentaran, a excepció d'un de

68. *El Mundo Ilustrado*, 57, 1880, 265 i 279-290.

69. *El Loro*, 17, 29-4-1882.

70. En aquesta publicació es troben altres ironies sobre Darwin, com T., «Perros grandes y chicos», 29, 12-6-1889, [1]; «Picotazos», 27, 28-6-1882, 4. *La Ilustración Artística. Periódico Semanal de Literatura, Artes y Ciencias*, va publicar sengles articles traduïts de *La Nature* (975, 6-2-1892, 151-155; 983, 2-4-1892, 279-28), aprofitant-ne els abundants gravats: [D' A. BORDIER], «El lenguaje de los monos», 534, 21-3-1892, 190-191; M[arqu]ís de NADAILLAC, «Monos y gatos», comparant la intel·ligència d'aquests animals, 542, 16-5-1892, 318-319.

71. Respectivament, *La Campana de Gracia*, 499, 16-2-1879, 3; 500, 23-2-1879, 3; 88, 25-9-1880, 4; 89, 2-10-1880, 3. Signa el primer «Polla de Reus» i el segon, «Un ratolí».

Pompeu Gener pels referents darwinistes amb què se'l caracteritza. La invocació d'aquesta tendència esdevé una nota de modernitat i progressisme, si bé a vegades merament esnob. En les *Llissons de gramàtica parda dedicades a la juventut inexperta*, de «C. Gumà», conegut pseudònim de Juli Francesc Guibernau (1885: 28), il·lustrades, com altres obres seves, per M[anuel]. Moliné [i Muns], es caricatura un personatge que, sense que ho reflecteixi el gravat corresponent, presumeix d'haver «llegit / mitja dotzena de llibres / d'autors una mica llibres, / pero dels de més sprit [...] d'aquests noms que sonan tant / com ara Darwin, Renan, / Krause, Bastiat y Rousseau». «C. Gumà». Així i tot, en un número extraordinari de *La Esquella de la Torratxa*,⁷² donarà «L'adeu del segle» XIX dolent-se que «el peis xich sempre es víctima del gros» i els «soberans del món no son els Hugos / 'ls Tolstois, ni' ls Spencers, ni 'ls Karl Marxs», sinó «els Napoleóns» o els «Bismarcks».

Figura 18. *La Ilustración. Revista Semanal de Literatura, Artes y Ciencias*, 79, 7-5-1882, [1]. BC.

Ja és prou significatiu que aquesta revista cultural barcelonina, que, dirigida per l'editor Lluís Tasso i Serra, pretén ser instructiva i avançada, dediqui a Darwin, amb motiu de la seva mort, una portada com aquesta, amb un dibuix signat aquell any per R. Loewenstein, que

72. *La Esquella de la Torratxa*, 1147, 4-1-1901, 35.

firma altres gravats de la publicació. Aquest es basa en una fotografia d'Oscar Gustave Rejlander (c. 1871),⁷³ igual que el que edita *El Globo*.⁷⁴ També s'hi inspirarà un de la *Tribuna Médica*.⁷⁵

El retrat de *La Ilustración* es presenta com un quadre emmarcat, ornat amb elements vegetals i una aranya i la seva teranyina, que indiquen que es tracta d'un naturalista. El resplendent llum d'oli de damunt, símbol usat per diverses tradicions, connota la il·luminació del coneixement. Darrere el quadre, la paret circular amb un contrafort culminat per un capitell clàssic suggereixen ordre, plenitud i fortalesa i, al davant, un tinter i dos llibres, un amb la indicació «C. Darwin» al lloc, remarquen l'obra darwiniana. A la p. 262, amb el títol de «Nuestros grabados», hi ha una nota, força descriptiva, sobre la vida i l'obra d'aquest naturalista, encara que es remarca que, si *On the Origin of Species* «fué recibido por un lado con aplausos y entusiasmo y por otro lado con asombro y consternacion como subversivo de toda religion y moralidad», les seves obres posteriors «vinieron después á confirmar la teoría». A més, la revista es refereix elogiosament a Darwin en altres articles (com Michelena, 1883).

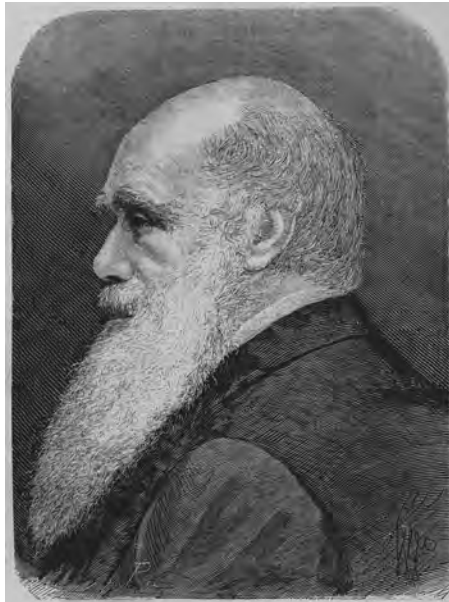

Figura 19. *El Mundo Ilustrado*, 124, 1882, 118. BC. Es va publicar també en *L'Avens*, 8, maig 1882, 68.⁷⁶

73. Pel que fa als retrats fotogràfics de Darwin, veg. la bibliografia ja citada.

74. *El Globo*, 1609, 13-3-1880, [1]; 2154, 12-9-1881, [1]. Pàgina reproduïda per Cuello (1982: 542) i el gravat per Gomis & Josa (2002b).

75. *Tribuna Médica*, de València, 13, febrer, 1909. Edició fascimil prologada per J. M. López Piñero, (2009); (Glick, 1982: 22; Albiñana, 2000: LXXVI; Gomis & Josa, 2002a: 165; b, 24; Català, 2000-2001: 47, López Piñero, 2008: 216; Català & Navarro, 2010: 75, <<http://exhibitions.europeana.eu/exhibits/show/darwin-darwinism/the-popularisation-of-Darwin/item/1109>>).

76. S'ha reproduït en Gabriel (1994: 117).

Els quaderns d'*El Mundo Ilustrado* no porten data, però aquest, encara que Darwin va morir el 19 d'abril, es devia publicar ja al maig, perquè s'hi edita un dibuix d'E. Edwar i un poema de Frederic Rahola al·lusius a aquest mes (101 i 120) i, en el lliurament següent, es data el 24 de maig una «crònica científica» de Melcior de Palau (147). Tot i que no és un argument suficient per atribuir la primacia en la difusió de la imatge a aquesta revista, s'hi remarca que estan «reservados todos los derechos de propiedad artística y literaria», mentre que en l'únic número de *L'Avens* publicat aquell mes es reproduïen anònimament, encara que confessant la font, gravats (72-73) de l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalanes*,⁷⁷ en el qual sí que figuren els autors. Maria Capdevila i Maria Carme Illa (1990: 181) han remarcat que les signatures del dibuixant i del gravador del retrat de Darwin són «il·legibles», «si bé el nom d'aquest darrer comença amb P». De totes maneres, ni tan sols es pot assegurar això, perquè l'ordre de signatura no sempre és aquest, si bé la del gravador sol ser més sòbria, i podria no correspondre a la inicial del «nom». Seria aventurat atribuir el dibuix, que es devia inspirar en alguna fotografia similar, com la de Julia Margaret Cameron de 1868, a algun dels col·laboradors gràfics d'aquestes revistes el cognom dels quals comença amb la lletra *p*, com Josep Lluís Pellicer, Tomàs Padró o Eusebi Planas.

Encara que l'article que l'acompanya en *El Mundo Ilustrado* (titulat, com la imatge, simplement «Darwin») està signat amb aquesta mateixa inicial, pot ser una casualitat. Aquest text podria correspondre a Melcior de Palau, que firma periòdicament la «revista científica» de la publicació. Si en l'article «las teorías de la selección y de la lucha por la existencia» es qualifiquen d'«hermosas» (119), aquest enginyer, que va ser catedràtic de geologia i paleontologia a l'Escuela Especial de Caminos, Canales y Puertos, en «La poesía y la ciencia», que serveix d'«Oda-prólogo» a *Verdades poéticas*, havia proposat:

»Canta la selección de aves y flores,
que es un himno entonar á la belleza,
copiosa fuente de vital progreso,
fecunda ley que hasta el reptil acata. (Palau, 1908b: 24)⁷⁸

Entre altres poemes de Palau relacionables amb el darwinisme (com «A la geología» o «Las plantas insectívoras»), en «La unidad de las fuerzas» (Palau, 1908b: 109), juxtaposa «la unidad celular de Haeckel» a «la unión de un Dios», per la qual «van mártires cristianos á las llamas». En el discurs d'ingrés a la Real Academia Española, sobre «La ciencia como fuente de inspiración poética», Palau es refereix a «la fecunda y docente ley de la evolu-

77. *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalanes*, 1881, [29], 34-35, [162], 415 i 489.

78. Aquest poema es va llegir en un banquet d'homenatge a Pompeu Gener amb motiu de la publicació de *La mort et le diable* (*La Esquella de la Torratxa*, 115, 2-4-1881, 1), va ser editat en el *Boletín del Ateneo Barcelonés* (8, abril-juny 1881, 315-324) i es va reproduir també a altres revistes (Vall, 2005b: 35-37 i 52-53).

ció», si bé matisa que, «en manera alguna, como creen muchos, es sinónima de progreso», pondera que la troba «más humana en Herbert Spencer, que en Darwin y Lamarck» i recorda com a precursors del transformisme Goethe i Erasmus Darwin, «el poeta de la evolució», a més d'esmentar «el célebre biólogo Huxley» (1908a: 14, 17 i 23-24).

L'article d'*El Mundo Ilustrado* comença descrivint el fastuós enterrament a Westminster, postil·lant que «en España tan honrosa mercé es sólo acordada á los militares» (118). Invoquant els parlaments d'aquest acte i remetent al bisbe catòlic de Clifton, [William] Clifford, defensa que les teories darwinianes estan «muy en consonancia con la religión» (119).⁷⁹ Darwin hauria desxifrat el «hermoso misal escrito en idioma desconocido» que era «el libro de la Naturaleza» (118). Es remarca que la manca de perspectiva històrica fa que el segle, «aferrado á antiguos errores ó enmollecido por dulces costumbres», no sempre reconegui a «grandes hombres» o que no el pugui valorar en funció de la vigència futura de les seves teories. En tot cas, se'n subratlla el seu britànic «espíritu observador», que, transcendent el detallisme i ajudant-se de l'experimentació, ha usat per induir lleis generals, no prou ben explicades per altres, entre els quals es destaca Wallace.

En *L'Avens*, el gravat s'intercala en una necrologia obra del polític Valentí Almirall (2013: 680-682),⁸⁰ un dels màxims promotors del darwinisme, que imbueix diversos escrits seus. En aquest, similarment a l'article d'*El Mundo Ilustrado*, d'igual títol, ressalta que Darwin, en passar de «ser un naturalista de primera forsa» a «posarse al nivell dels grans filòsofs» i «essent al mateix temps analítich y sintétich», va ser capaç de generar «una verdadera revolució en las ideas de la humanitat», de marcar una nova fita en el camí del progrés, partint de «l'observació» i amb «un carácter eminentment práctic y positivista, que ni tan sols porta sos descubriments á son total desarrollo», atès que «camina sempre ab peus de plom» (67-69). En el mateix número, Baltasar Champsaur, canari relacionat amb Catalunya i Mallorca, en l'article «La ciencia», ressalta «Darwin, Quatrefages, Claudi Bernard, Huxley, H[ae]ckel, Vogt, Draper, Spencer» entre els que «bastan per a enorgullir un sigle» (78).

El retrat es va reproduir també en un capítol, dedicat a «Las ciencias», de *Nuestro siglo*, traducció d'*Unser Jahrhundert*, d'Otto von Leixner (1883: 337), en què, tot i que es mantenen il·lustracions de l'original, en aquest cas s'opta per substituir per aquest gravat una fotografia de Darwin (1882-1883: 471). S'hi remarca que «el estudio de las ciencias naturales quedó dueño del campo intelectual y científico», en bona part gràcies a la teoria darwiniana de l'evolució, que s'hi sintetitza breument, bo i remarcant la superioritat de Darwin respecte als seus seguidors i la feblesa dels arguments dels detractors, i es renuncia a replicar, a l'estil d'aquest «verdadero sabio», que, igual que «no se petrificaba en sus ideas», no «se detenía en contestar á puerilidades petulantes» (334-336).

Una versió lleugerament retocada d'aquest gravat il·lustra també el primer capítol, «Las

79. Pel que fa a l'autèntica actitud religiosa darwiniana, veg. Darwin (2008) i Domínguez (2008).

80. Vegeu-ne altres en Núñez (1977 i 1982) i Martín (2009).

ciencias de ayer y la ciencia de hoy», de la *Historia natural* d'Odón de Buen.⁸¹ No consta la data d'edició, però el pròleg és datat a Barcelona l'agost de 1896, mesos després d'haver recuperat l'autor la càtedra de què havia estat apartat l'any anterior. A la portada es remarca que es tracta d'una «Edición Popular (con profusión de grabados)», entre els quals es troben altres retrats d'autors afins al darwinisme.⁸² Odón també serà mitificat, com mostren els llorejats dibuixos de *La Tramontana*⁸³ i *La Campana de Gracia*.⁸⁴

Un altre gravat, signat per [Félix] Badillo [Rodrigo], de Sigüenza,⁸⁵ copia, simètricament, la fotografia de 1877 de Lock & Whitfield editada en la sèrie de postals «Men of Mark». Il·lustra un elogiós article necrològic del diari possibilista barceloní *La Publicidad*, en què es qualifica Darwin d'«uno de los más grandes hombres que este fecundo siglo ha producido». Procurant sobretot conciliar fe i ciència, com hem vist en el cas d'*El Mundo Ilustrado*, comença remarcant igualment l'enterrament de Darwin a Westminster, on amb Newton i Livingstone forma un «grandioso conjunto que en reemplazo de los santos católicos y sin poderse sustraer á la herencia politeista [...] ha ideado el protestantismo para llenar las frias paredes de sus templos de primer orden». Després d'exposar els aspectes bàsics de la teoria darwiniana mirant de potenciar-ne la interpretació religiosa, vinculant selecció i lliure albir i donant a la lluita per la vida un caràcter civilitzat, conclou que «la teoría evolutoria al darnos mas magestuoso concepto del Creador Supremo, enaltece la importancia del hombre en la tierra, haciéndole influir física y moralmente en la mejora de su raza».

Aquesta mateixa imatge es reiterarà, sense signatura, deu anys després en la revista carlista barcelonina *La Hormiga de Oro*⁸⁶ (Arias, 2013), il·lustrant un article anònim titulat «Darwinismo», en què, després de parodiar la gènesi de la vida explicada per Haeckel, es cau en la broma tòpica d'identificar Darwin amb un mico, atribuint la invenció de la seva teoria a l'autocontemplació al mirall, semblança que l'exculparia d'haver desaprofitat la bona educació que li va procurar el pare.

81. Odón de Buen ([1896]: I, 47). Sobre l'obra, veg. Nieto-Galan (2008: 205-208; 2012: 180-181). Tot i les diferències, altres retrats recorden aquest, com l'ovalat d'algunes edicions de l'editorial valenciana F. Sempere y Compañía i del barceloní Centro Editorial Presa (Senen-Josa, 1979: 76; Gomis & Josa, 2002a: 160; b: 24; 2009: 132, 257, 259, 268-269, 272 i 312).

82. Odón de Buen ([1986]: I, 37, 48 i 52).

83. *La Tramontana*, 682, 11-10-1895, [1]. S'ha reproduït en Riquer (1996: 330).

84. *La Campana de Gracia*, 1377, 12-10-1896, [1]. S'ha reproduït en l'exposició «Darwinisme: Recepció a Espanya i a Catalunya» <<http://exhibitions.europeana.eu/exhibits/show/darwin-darwinism-ca/xoc-de-trens-catolics-contra-d/final-del-segle-xix-darrer-con>>.

85. *La Publicidad*, 1508, 11-6-1882, [1]. No es reproduïx la imatge perquè no se n'han obtingut els drets. Es troba a ARCA <<http://mdc2.cbuc.cat/cdm/compoundobject/collection/publi1/id/1259/rec/52>> i la portada d'aquest número s'exhibeix també en l'exposició «Darwinisme: la recepció a Espanya i a Catalunya» <<http://exhibitions.europeana.eu/exhibits/show/darwin-darwinism-ca/xoc-de-trens-catolics-contra-d/item/1090>>.

86. *La Hormiga de Oro*, 223, 15-6-1892, 263.

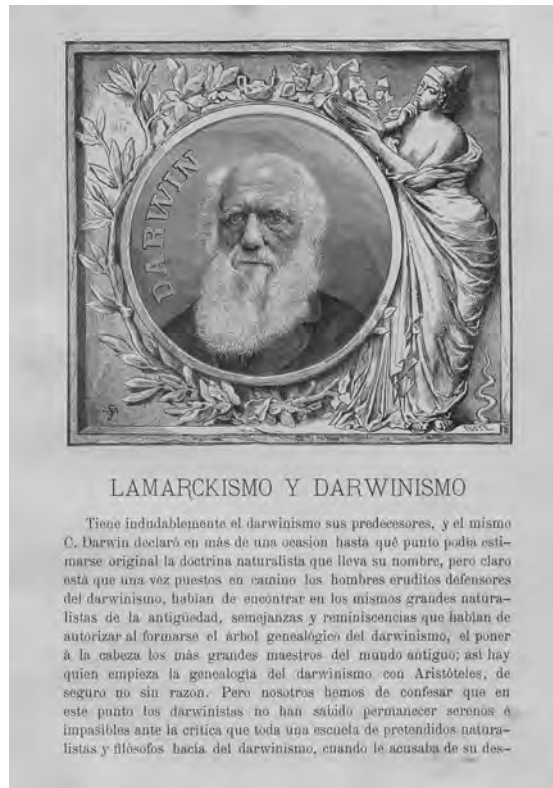

Figura 20. Sanpere, 1882: [291].

La imatge de la fig. 20 encapçala l'apartat «Lamarckismo y darwinismo» de *La emancipación*, de Sanpere i Miquel, llibre ja comentat. El retrat, signat per Fusté i unes inicials que han de correspondre a Josep Serra i Pauses, s'inspira en la darrera fotografia coneguda de Darwin, tirada per Herbert Rose Barraud el 1881. L'efigie s'inscriu en un medalló, que s'envolta d'una corona vegetal, flanquejat per una dama, que podria ser Demèter/Ceres, amb un estri que sembla un sedàs a les mans i una serp prop dels peus, però allunyada, atributs que podrien simbolitzar, respectivament, la selecció i la malvolença.

Un declarat darwinista, Joaquim M. Bartrina, titula «Contra Darwin» un poema recollit en *Algo* des de la segona edició (Bartrina, 1877: 75-77).⁸⁷ Després de narrar-s'hi com un vell babuí, exposant la vida, salva una cria de la seva espècie dels gossos i les bales de l'expedició del naturalista Brehm, es conclou:

87. A més de comentaris esporàdics sobre la presència del darwinisme en Bartrina en diversos estudis, dels treballs que ja citaré sobre la seva traducció i de l'entrada de D. Núñez per a Tort (1996: 221-222), disposem de la monografia d'O'Connor (1984). Tomàs (2014) ressenya bona part dels estudis recents sobre Bartrina.

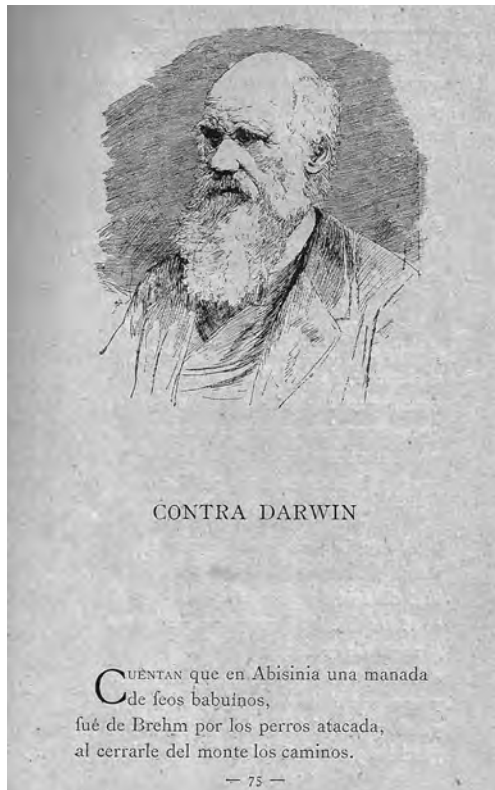

Figura 21. Bartrina, 1884, 4a ed., 75.⁸⁸ Exemplar de l'autor del present article. El gravat es reproduceix també en la 5a ed. (Bartrina, 1892: a la mateixa pàgina).

Las doctrinas de Darwin abandono,
pues á decir, ¡oh estupidez! se atreve
que mucho el hombre se parece al mono!

Gener (1915a: 305, reelaboració d'altres estudis seus sobre Bartrina citats en Vall (2010: 28-29)) simplifica la interpretació de la moralitat d'aquesta mena de faula, gènere força conreat per Bartrina: «Darwin se engañó al afirmar que el hombre es superior al mono». Similarment, l'agustí Francisco Blanco García (1910, 3a ed.: II, 349-350) interpreta que «en una composició contra el naturalista inglés le reprende sus aseveraciones sobre la descendencia simiana del hombre, quien en concepto de Bartrina, es mucho menos sensible y caritativo que el mono».

88. S'hi refereix Gomis & Josa (2009a: 485).

De totes maneres, Darwin, justament a fi d'il·lustrar la sociabilitat d'alguns animals i, més en general, de refermar-ne el parentiu amb els humans, recull ja el cas —citant *Thierleben*, de Brehm— en *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Darwin, 1871: I, 75-76), obra traduïda per Bartrina (Darwin, 1876: 77; l'atribució de la versió s'estableix en Bartrina, 1881: 93; Zabalbeascoa, 1968; Acuña, 2008; Gomis & Josa, 2009a: 238-242; 2009d; Landry, 2014).⁸⁹

D'altra banda, al f. 3r del ms. 1213 de l'Ateneu Barcelonès, autògraf de Bartrina, hi figuren quatre projectes de «tomito», en què es recollirien, respectivament, les poesies «artístiques» («B»), les «revolucionaries» («C»), entre les quals una «oda à Darwin», les «íntimes» («D») i els «arabescos» («E»), llibrets que es van reduir a *Algo*.⁹⁰ «Contra Darwin» pot substituir l'«oda» o, més probablement, pot ser una versió paradoxal d'aquest gènere. Gaspar Núñez de Arce (1885: 83-93) havia titulat, en canvi, «A Darwin» un irònic poema contrari a aquest naturalista, datat el 24 de desembre de 1872. Sense que calgui suposar una abjuració temporal del darwinisme per Bartrina, que contrastaria amb textos anteriors i posteriors, juga amb l'antidarwinisme, confiant que el cas avala prou en si la teoria darwiniana, en reforçar el parentiu de l'home amb altres animals subratllant-ne conductes tingudes per humanes. A més, li permet satiritzar l'egoisme i la crueltat humans, dels quals Darwin ja era conscient, encara que a vegades queia en l'antropocentrisme, com és habitual i com a compensació de les implicacions de la seva proposta.⁹¹

Si no es pot classificar el gravat d'aquest poema a l'apartat anterior és perquè el gran dibuixant Josep Lluís Pellicer, tot i destacar per «la capacidad de captar ambientes, de situar personajes en su entorno» (Fontbona, 1988: 443), no va optar per representar l'escena que narra el poema, sinó per retratar Darwin, amb un aire circumspecte i magnànim, que contrasta amb la lectura literal del títol.⁹² De fet, el gravat és molt semblant al de *Le Monde*

89. L'episodi de Brehm es va resumir en *La creación. Historia natural*, Barcelona, Muntaner y Simón, 1872, LVI. Moltes obres del naturalista alemany han estat profusament il·lustrades i no hi manquen babuïns. Existeix força bibliografia sobre la qüestió de la conciliació per Darwin i el darwinisme de la lluita per la vida amb l'altruisme. Bartrina aborda la solidaritat des d'una òptica darwinista sobretot en «La Sociedad Cooperativa Mataronense» (1881: 219-258).

90. La indicació «una oda à Darwin» s'ha afegit després de «Para C lo del Aleluya», arquejant el text perquè cabés al full. La llista de projectes es troba entre els poemes «Rehabilitación» (f. 2v-3r i 4v) i «—¡Cómo corren los postes telegráficos!» (f. 3r) (Bartrina, 1881: 301, 322-323 i 387). El primer, amb una considerable projecció internacional, s'havia publicat en *La Lauseta* [...] *Almanaque del Patriota Latino* [...] per a l'any 1878, 152-153. P. Estasén (1878: 165) el va vincular a l'evolucionisme i *La Honorata* (13, 2-10-1885, 46) el va relacionar amb una conferència de Bartrina a l'Ateneu Lliure.

91. Entre altres diverses referències darwinistes, Bartrina planteja la qüestió també de l'atavisme, particularment en «Epístola» (Vall, 2003; Bartrina, 1877: VIII i 164-166; 1881: 287; el ms. 1213 de l'Ateneu Barcelonès, f. 4r). L'11 de febrer de 1879 va pronunciar a l'Ateneu Lliure (1880: 10 i la premsa) una conferència sobre *La supervivencia del pasado*. Veg., a més, la crítica de l'antropocentrisme en Bartrina (1878, recollit en 1881: 47-49).

92. A la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès (ms. 767) es conserva una carta d'aquest artista del 14-11-1881 manifestant l'admiració per Joaquim M. Bartrina al seu germà Francesc. Pellicer havia d'il·lustrar una novel·la del primer titulada

*Illustré.*⁹³ Pellicer va col·laborar en aquesta publicació, almenys l'any anterior (Peralta, 2013: 8), encara que l'única signatura que porta és la del gravador Ch[arles]. Baude. En tot cas, aquests gravats, com altres de similars, s'han d'inspirar en darrer terme en una fotografia de la companyia Lock & Whitfield tirada el 1877.

Figura 22. Biblioteca Pública Arús (BPA).

Entre els llibres del pròcer maçó Rossend Arús, que va llegar a aquesta biblioteca, n'hi havia diversos de Darwin i Galofré, 1989: 84; Duran, 2007: 473-474, Gomis & Josa, 2009a). A més, era membre de l'Ateneu Lliure (com mostra documentació seva guardada a

Mr. Arban, del «género» de Jules Verne (*Gaceta de Barcelona*, 268, 15-1-1879, 3798). M'hi vaig referir en Vall (2005b: 17), citat per Munné-Jordà (2014). En recull la notícia, amb termes similars, el *Diario de Tarragona* (18, 21-1-1879, p. 2). Gener (1915a: 299) n'explica l'argument: «Imaginó una psicología del hombre salvaje descrita por M. Arban, célebre aeronauta que se elevó en Barcelona y cuyo paradero se ignora. Suponíale Bartrina descendido en un país del África Central, donde al verle venir por los aires lo habían creído el hijo de Dios bajado de los cielos, y de aquí tomaba pie para describir el funcionalismo intelectual de esos pueblos incivilizados». A més, s'hi recorda que també «empezó una novela basada en el descubrimiento de Europa por navegantes procedentes de un país ignoto en el cual imperaba una civilización mil veces superior a la nuestra».

93. *Le Monde Illustré*, 1310, 6-5-1882, 277.

la BPA) i es va relacionar amb destacats darwinistes, com Valentí Almirall, Joaquim M. Bartrina i Odón de Buen.⁹⁴ D'altra banda, com hem vist, el darwinisme s'associa a la maçoneria, que va tendir a adoptar-lo (òbviament, abunda la bibliografia amb referències a aquesta qüestió i a la iconografia maçònica).

La decoració de la biblioteca, inaugurada el 1895, va ser dirigida per Josep Lluís Pellicer, amb la col·laboració, entre altres artistes, del pintor Tomàs Torrents i amb possibles suggeriments de darwinistes vinculats a l'entitat, com Valentí Almirall, Emili Guanyavents, Cels Gomis...⁹⁵ Destaca el retaule de la sala de lectura, amb una constel·lació de referents, pintats imitant un mosaic, que caldria estudiar detalladament.

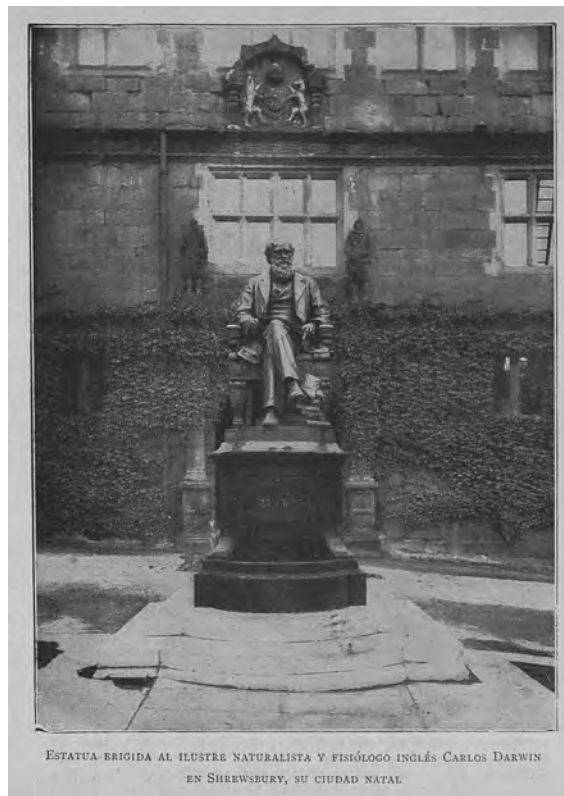

Figura 23. *La Ilustración Artística*, 820, 13-12-1897, 597. BC.

94. David Domènech, bibliotecari de la BPA, ha tingut l'amabilitat d'indicar-me que, en un manuscrit d'Arús amb una llista de parents, amics i coneguts, es troba aquest professor, que el va evocar en les seves memòries (Buen, 2003: 91). Veg. també Pallarès-Personat (2010: 23).

95. Entre altres estudis sobre la biblioteca, veg. Domènech (2005: 68; 2011: 118).

A mà dreta, en el brancal entremig dels dos primers finestrals (emmarcats, respectivament, amb un fris amb els cognoms «Fortuny * Descartes * Rusiñol» i «Eschilo * Mahoma * Petrarca»), llueix el cognom «Darwin» i un medalló amb la seva efígie. Estan disposats simètricament sota els de «R. Lluïll», amb els quals els uneix una palma i una cinta que serpeja. Algunes combinacions de personatge i, en particular, l'aparellament del naturalista anglès amb el filòsof mallorquí, tot i l'interès d'ambdós per la natura i la ciència, poden sorprendre, si bé remarquen, de manera paradoxal, la unitat del coneixement.

La imatge de la fig. 23 se situa al bell mig de la narració de M. J. Quintana «Carta de Cuba (cuento del otro mundo)» (596-598), però sovint, per problemes de compaginació, les il·lustracions no tenien relació amb els textos. En l'apartat «Nuestros gravados» (602), es comenten totes. Aquesta estàtua, erigida per The Shropshire Horticultural Society aquell any, és davant de l'antiga escola —aleshores ja museu i biblioteca pública— de Shrewsbury, ciutat natal de Darwin. La descripció dels materials de l'escultura, bronze, i del pedestal, «granito verdoso», acolorix la fotografia, que encara no podia ser sinó en blanc i negre. A més de lloar l'obra de l'escultor londinenc [Horace] Montford, es vincula el caràcter «severo» del monument al «sabio ilustre que abrió nuevos y anchos horizontes en el campo de las ciencias naturales».

En unes «conferencias ab exposició de fotografias» sobre un viatge a Londres, l'excursionista Ramon Aràbia i Solanas (1893a: 211; b: 69) remarca, que en la fotografia núm. 36, que no es va reproduir en la versió escrita, l'estàtua de Darwin, «lo gran naturalista anglès», presideix el Natural History Museum «com en triomfal apoteosis sobre 'ls tres regnes de la naturalesa». Al Palau de Belles Arts de l'Exposició Universal celebrada a Barcelona el 1888, entre escultures relatives a variats personatges, no en va mancar una, de fang, representant Charles Darwin, obra del barceloní Miquel Camón i Torra, segons figura en diversos catàlegs (núm. 3854) i ressenyes.⁹⁶

Figura 24. *Pèl & Ploma*, 23, 4-11-1899, 2. BC.

96. No és cap de les que s'estrifan com a il·lustració de la crònica de Josep Roca i Roca (1888).

En l'article anònim que explica la imatge 24, publicada en una de les més cèlebres revistes modernistes, «Els tres cranis que ha dibuixat Apeles Mestres», es bromeja que, com «l'estudi de la capsa que ha contingut la materia de més preu per a fer caminar l'esperit humà, ha sigut sempre una ciencia conreada pels artistes», el seu «bon amic» volia reunir en un dibuix el crani de l'home que més soroll ha mogut en aquest sigle, el de l'artista més admirat per gents ben diferents, i el del savi o home de ciencia més conegut entre'ls que no n són». Pel que fa aquest darrer, els «inglesos oferiren, quasi a la força, que escullissim entre Darwin o Tyndall», però, atès que «el primer, per Espanya, no està prou madur», es proposa un inventor emblemàtic i no tan controvertit, Edison, també molt mitificat (Vall, 2012a).

Figura 25. *Libre Vert*, 2, imatge 35. AHCB, Departament de Gràfics, topogràfic 15468.

Tanmateix, el darwinisme va anar penetrant i va agafar en alguns autors, com va plasmar també Apel·les Mestres en aquest retrat de Pompeu Gener, que hi apareix redactant «El diablo y la muerte», que s'anomenarà *La mort et le diable*, amb llibres de Littré, Proudhon, [Spencer, Darwin, Haeckel, Renan i Taine] rere seu, com a models. A més de la mort i el diable, sostenint el llibre com un faristol, envolten Gener una sèrie de figuretes que il·lustren la història de la humanitat, culminant en un rei suplicant, que simbolitza les revolucions.

El retrat es va reproduir en Gener [1920]: entre les p. 104-105, juntament amb altres caricatures (la del costat de la figura 25 es troba en el *Llibre vert*, 2, imatge 8, datada el 16 d'octubre de 1876). Se'n conserven diverses reproduccions fotogràfiques en el fons de Pompeu Gener de l'AHCB.⁹⁷ Al dibuix, figura la data «5 abril 1877», però, en la còpia del segon sobre de la capsa 1, s'ha corregit amb tinta l'any per 1880 i en la fotografia de la capsa 2, s'indica al dors a llapis «Caricatura meva feta pel Apeles Mestres quant estava acabant “*La Mort y el Diablo*”». El més probable és que Gener es confongués, potser pel llarg procés de redacció d'aquesta obra.

Apel·les Mestres l'havia representat ja amb *El Diablo y la muerte* sota el braç dret i amb l'altre aixecat i amb l'índex cap amunt, amb aire pontifical, juntament amb altres amics seus i el seu germà Arístides, en un dibuix del *Llibre vert* datat el 20 de juliol de 1876, amb motiu del segon aniversari de l'àlbum. De totes maneres, segons es dedueix d'una carta de Gener des de Ferney (Suïssa) del 26 de setembre, que inclou un poema recollit en Gener [1920]: 101-104, aquesta caricatura es va pintar a començament d'octubre.⁹⁸ A més, Mestres va escriure la *Letra endreçada a Mossen Pompey Gener, per Mosen Apeles Mestres, ab motiu d'haver escrit é stampat un llibre d'impietats é heretgies* (Mestres, 1884), llegida en un homenatge per la publicació de *La mort et le diable* (Roca, 1881), i va il·lustrar la traducció castellana d'aquesta obra (Gener, 1884-1885) amb dibuixos gravats per Antonio Gómez.⁹⁹

6. Conclusió

A més de donar notícia d'altres imatges, n'hem analitzat de diferents formats i projecció: dibuixos de l'àlbum d'un artista (fig. 1 i 25), que es van editar, gravats —inspirats freqüentment en retrats fotogràfics, dibuixos o quadres— de publicacions periòdiques de caràcter general o cultural (fig. 2, 16 i 18-20) o humorístiques, en què apareix sovint el tema en forma d'acudit gràfic (fig. 6-11, 12-15 i 24), de llibres científics amb voluntat divulgativa —a vegades publicats en lliuraments— (fig. 3-5 i 20) i de poemaris (fig. 17 i 21), la fotografia de l'estàtua d'Horace Montford a Shrewsbury (fig. 23), l'etiqueta d'Anís del Mono i l'efígie d'aquest naturalista de la Biblioteca Pública Arús (fig. 22). Malauradament, no s'ha pogut

97. Fons de Pompeu Gener de l'AHCB, capsa, 1, sobres núm. 13, «Mi amistad con Apeles Mestres»; 20-21, «Mi primera obra. Mis obras despues de la primera», i capsa 2, sobre «Retratos y páginas de juventud». Probablement, originàriament devia estar dins el sobre «Caricatura mia de Apeles Mestres sobre “*La Muerte y el Diablo*” [...]».

98. AHCB, fons d'Apel·les Mestres, 5D.52-19-AMC 1795.

99. Se'n troben diverses referències en l'epistolari conservat en el darrer fons esmentat, 5D.52-AM.C, 1798-1815 i 53538. Mestres va retratar Gener en diverses ocasions i aquest va fer-li també un retrat (se'n guarden fotografies al fons personal seu esmentat, capsa 1, sobre núm. 13, «Mi amistad con Apeles Mestres», en què s'indica en llapis al peu d'una de les fotografies que es tracta d'una aquarel·la pintada el 1876, i capsa 2, sobre retolat «Retratos y páginas de juventud»; es va publicar il·lustrant Gener, 1915b: 195, del qual es guarden retalls també a la capsa 2 i a 5D.52-6-AM. 1309; 1920: entre les p. 40 i 41). En diversos escrits d'ambdós autors es troben referències a la seva amistat (veg., particularment, Mestres, 1929: 92-113, i Gener: 2007: 154-161 i *passim*).

localitzar l'escultura de Darwin obra de Miquel Camón i Torra exhibida al Palau de Belles Arts en l'Exposició Universal de 1888 ni cap reproducció seva. A més d'ampliar l'època d'estudi, caldria resseguir més altres materials: des de manuals i revistes especialitzades fins a auques, cromos i postals.¹⁰⁰

A vegades, una imatge es reutilitza, sovint sense indicar-ho, per diverses publicacions, com els retrats de Darwin. Fins i tot se'n pot deformar l'origen, com succeeix amb el cèlebre «homme fossile» dibuixat per Johann Conrad Susemihl a partir de les concepcions de l'evolucionista Boitard, però convertit en darwinia per *La Bandera Catalana* (fig. 2), a fi d'utilitzar-lo contra el darwinisme —similarmet a les crítiques dels paral·lelismes dels dibuixos de Sophus Schack per *La Ilustración Nacional*, de Madrid, considerant-los darwinistes—, o la vinculació a la teoria de Darwin del quadre *Micos jugant a billar*, de Paul Friedrich Meyerheim (fig. 16). L'iconotext (científic, periodístic, literari...) interpreta la representació visual, a vegades tergiversant-la.

Encara que no sols s'acostumen a transgredir els més elementals drets d'autor, sinó que fins i tot s'omet la procedència de les imatges, consta també un altre dibuixant de cognom germànic, R. Loewenstein (fig. 18). Altres, en canvi, són producte de significats representants de la rica tradició artística i, específicament, gràfica hispàniques i, en particular, catalanes: Josep Lluís Pellicer (fig. 21 i, amb Tomàs Torrents, 22), Julià Bastinos i Estivill (fig. 12), Apel·les Mestres (fig. 1, 9, 17, 24 i 25), Marià Foix i Prats (fig. 3-4), Josep de Passos (fig. 5), Félix Badillo Rodrigo, Joan Serra i Pausas i Francesc Fusté i Iglesias (fig. 20), Francesc Gómez i Soler, Josep Costa i Ferrer.

Malgrat que no totes les obres d'aquests artistes tenen caràcter explícitament prodarwinista, sinó que alguna és força irònica, apareixen en publicacions més aviat d'aquest signe. De fet, només s'han trobat caricatures marcadament antievolucionistes en les revistes humorístiques ultraconservadores *Lo Burinot* (fig. 9 i 10) i *La Chispa* (fig. 6-7 i 14-15) i la seva continuadora *La Pandereta*, que no sembla que tinguin la projecció de les seves antagonistes i els il·lustradors de les quals són menys coneguts. En el vessant gràfic, predomina, doncs, el darwinisme. Així i tot, les imatges aporten escassa informació sobre les teories darwinistes, exceptuant les que acompanyen l'obra de Haeckel (fig. 3-5). Més aviat tendeixen a la simplificació popular segons la qual l'home provindria del mico, però mostren el caràcter candent i controvertit del tema més enllà de l'esfera acadèmica. A vegades, la interpretació d'una imatge, encara que s'hi hagin potenciat connotacions positives o negatives, o de l'abast de les bromes, que poden ser innòcues, depèn del *parti pris*. La diversitat d'hipòtesis, fins i tot avui en dia, sobre l'etiqueta d'Anís del Mono ho il·lustra especialment.

Mentre que l'assumpció de l'animalitat pels darwinistes comporta la integració de l'ho-

100. S'han reproduït ja les enviades per Haeckel a Pelegrí Casanovas (Albiñana, 2000: LXXVI; Català, 2000-2001: 52; Català & Navarro, 2010: 103). Només he pogut veure alguna de les «Postales-capricho» amb caricatures d'animals que publica l'editorial Sucesores de Manuel Soler. veg. també Gomis & Josa (2002b: 27; 2009b: 421-423; c: 132).

me en la natura i la sensibilitat envers els animals, els antidarwinistes mostren com degradant el parentiu animal, que caricaturen amb l'animalització (fig. 14-15), igual que estrafan l'escala evolutiva amb les més diverses transformacions (fig. 6-7), com els darwinistes parodiaven el Gènesi (fig. 2). Un Darwin, sovint senil, barbat i amb americana, pren un aire patriarcal, distingit, savi, humil, bonhomiós... que el converteix en una de les icones predilectes de la ciència moderna (fig. 18-22), i les obres darwinistes esdevenen símbol de cultura i de progrés (fig. 9 i 25).

La mostra, similar a les d'altres països, no exhaureix totes les possibilitats de representació gràfica del darwinisme, però n'exemplifica prou bé algunes de les més significatives. En tot cas, s'ofereix una galeria d'imatges que facilitarà la il·lustració dels estudis catalans sobre el tema amb iconografia local, sovint absent. Una recerca sistemàtica com la projectada per Albert Gomis i Jaume Josa (2002a: 152 i 158), que esperem que no frustri el seu recent decés, ampliarà i diversificarà la recepció gràfica del darwinisme.

Bibliografia citada

ACUÑA PARTAL, C. (2008), «Literatura, ciencia, intertextualidad y traducción: Joaquín María Bartrina, “Algo” y “El origen del hombre: La selección natural y la sexual” por Carlos R. Darwin (1876)». A: ZARO VERA, J. J. (ed.), *Diez estudios sobre la traducción en la España del siglo XIX*, Granada, Atrio, 155-177.

AGUIRRE, J. M. (2010), «¿Y tú de qué te ríes, mono? El uso humorístico del darwinismo». A: AGUIRRE, J. M. (ed.), *Darwin en la ficción*, Madrid, UCM, 335-343.

ALAS, L. (2003), *Obras completas. I. La Regenta* (ed. J. M. Martínez Cachero), Oviedo, Nobel.

— (2005), *Obras completas. VIII. Artículos* (ed. Y. Lissorgues & J. F. Botrel), Oviedo, Nobel.

— (2009), *Obras completas. XII. Epistolario e índices* (ed. J. F. Botrel), Oviedo, Nobel.

ALBIÑANA, S. (ed.) (2000), *Cinc segles i un dia*, València, UV.

ALMIRALL, V. (2013), *Obra completa*, 2 (ed. J. M. Figueres), Barcelona, IEC.

ARABIA Y SOLANAS, R. (1894a), «Una excursió a Londres. Conferencias ab exposició de fotografias (Acabament)», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, **15**, octubre-desembre.

— (1894b), *Una excursió a Londres (1893). Conferencias donades en lo Centre Excursionista de Catalunya ab exposició de fotografias*, Barcelona, L'Avens.

ARIAS DURÀ, R. (2013), «La Revista *La Hormiga de Oro*: análisis de fondo contenido y estudio documental del fondo fotográfico» (dir. Juan Miguel Sánchez Vigil), tesi doctoral, UCM.

ARQUÉS, J. (1985), «Darwinisme i antidarwinisme a la Universitat de Barcelona: la suspensió d'Odón de Buen de la seva càtedra». A: ARQUÉS, J., *Cinc estudis històrics sobre la Universitat de Barcelona (1875-1895)*, Barcelona, Columna, 19-66.

ATENEU LLIURE ([1879]), *Catálogo general de los objetos adquiridos para la tómbola á favor de los perjudicados en las inundaciones del Sudeste de España y de los obreros sin trabajo de Barcelona*, Barcelona, Impr. Tasso.

— (1880), *Memoria y discurso leídos en la sesión inaugural del Ateneo Libre de Cataluña. Celebrada el*

22 de noviembre de 1879, Barcelona, Tipografía de la Academia de Ullastres.

BARBERÁ, Ó. *et al.* (2009), «Darwin als quioscos. La falla del gorilla i el cavall marí», *Mètode*, **60**, 86-94.

BARTON, M. D. (2010), «Darwin and Evolution in Cartoons and Caricatures». A: BARTON, M. D., *The Dispersal of Darwin* <<http://thedispersalofdarwin.wordpress.com/2010/10/15/darwin-and-evolution-in-cartoons-and-caricatures>>.

BARTRINA, J. M. (1877, 2a ed.), *Algo. Colección de poesías originales*, Barcelona, Librería Española.

— (1878), «Excepcionalismo», *El Eco del Centro de Lectura*, **1**, 10 de gener.

— (1881), *Obras en prosa y verso*, Barcelona, Teixidó y Parera.

— (1884, 4a ed.), *Algo*, Barcelona, Librería Española de I. López.

— (1892, 5a ed.), *Algo*, Barcelona, López, editor / Librería Española.

BEER, G. (1996), «Forging the Missing Link. Interdisciplinary Stories». A: BEER, G., *Open Fields. Science in Cultural Encounter*, Oxford, Clarendon Press / Nova York, Oxford University Press, 115-145.

BENNET, Ch. H. (1872), *Character Sketches, Development Drawings, and Original Pictures of Wit and Humour*, Londres, Ward, Lock and Tyler.

BLANCO GARCÍA, F. (1910, 3a ed.), *La literatura española en el siglo XIX*, 2, Madrid, Sáenz de Jubera Hermanos.

BROWNE, J. (1998), «“I could have retched all night”: Charles Darwin and His Body». A: LAWRENCE, C.; SHAPIN, S. (1998), *Science Incarnate, Historical Embodiments of Natural Knowledge*, Chicago, The University of Chicago Press, 240-287.

— (2001), «Darwin in Caricature: A Study in the Popularization and Dissemination of Evolution», *Proceedings of the American Philosophical Society*, **145**, (4), 496-509. Aplegat a Larson & Braue 2009: 18-39.

— (2003), «Charles Darwin as a celebrity», *Science in Context*, **16**, (1-2), 175-194.

— (2009), «Looking at Darwin. Portraits and the Making of an Icon», *Isis*, **100**, 542-570.

- BUEN, O. de ([1896]), *Historia Natural*, Barcelona, Manuel Soler.
- (2003), *Mis memorias (Zuera 1863-Toulouse, 1939)* (ed. Carmen de Buen López de Heredia), Zaragoza, Institución Fernando el Católico.
- CABANA, F. (1994), «Els Bosch i l'Anís del Mono de Badalona». A: CABANA, F., *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, 4, Barcelona, Diputació, 254-258.
- CAMÓS, A. (2010), «La difusió del darwinisme en les editorials de Barcelona al segle XIX», *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, **3**, (2), 131-142.
- CAPDEVILA, J. (coord.) (2013), *L'Esquella de la Torratxa. 60 anys d'història catalana (1879-1939)*, El Papiol, Efadós.
- (2014), *La Campana de Gràcia: la primera publicació catalana de gran abast, 1870-1934*, Lleida, Pagès.
- CAPDEVILA, M.; ILLA, M. C. (1990), Índexs de la revista «L'Avenç», Barcelona, Barcino.
- CAPELLA, J. M. (1893), «Una truyta ab bledas», *La Renaixensa*, **23**, [625]-633.
- CARRETE PARRONDO, J. (ed.) (2010), *Diccionario de grabadores y litógrafos que trabajaron en España. Siglos XV a XIX* <<https://sites.google.com/site/diccio nariodegrabadoresy>>.
- CASTELLANO MADRID, J. F.; SÁNCHEZ MEDINA, J. (1996), «L'Anís del Mono. Més de cent anys d'història», *Carrer dels Arbres*, **7**, 7-12. Síntesi d'«Arqueologia Industrial», treball del CIRIT presentat el 1995 a l'IES Badalona IX, del qual es conserva un exemplar a l'Arxiu Històric d'aquesta ciutat.
- CASTILLO, M. (1997), *Grans il·lustradors catalans del llibre per a infants. 1905-1939*, Barcelona, Barcino.
- CATALÀ GORGUES, J. I. (2001-2002), «Camins de controvèrsia: la recepció de l'evolucionisme a València», *Mètode*, **28**, 47-52.
- CATALÀ GORGUES, J. I.; NAVARRO BROTONS, V. (eds.) (2010), *Darwin. El seu temps, la seua obra, la seva influència*, València, Catèdra de Divulgació de la Ciència de la Universitat de València / Barcelona, IEC.
- CAUDILL, E. (2009), *Darwinism in the Press. The Evolution of An Idea*, Nova Jersey, Lawrence Erlbaum.
- COSTA, L. (2012), *La Lluanera de Nova York (1874-1881), Un periòdic entre Catalunya i Amèrica*, Barcelona, Llibres de l'Índex.
- (2013), «Premsa i identitat nacional: la Lluanera de Nova York (1874-1881)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, **54**, 545-564.
- CREED, B. (2009), *Darwin's Screens. Evolutionary Aesthetics, Time and Sexual Display in the Cinema*, Melbourne, Melbourne University Press.
- CUELLO SUBIRANA, J. (1982), «Los científicos españoles del XIX y el darwinismo», *Mundo Científico*, **14**, maig, 534-542.
- (1984), «El darwinismo y los profesores de enseñanza media en la España del siglo XIX», *Nueva Revista de Enseñanzas Medias*, **7**, 57-62.
- DARWIN, C. (1876), *El Origen del hombre. La selección natural y la sexual*, Barcelona, Imprenta de la Renaixensa.
- (2008), *Autobiografía* (pròl. de Martí Domínguez), València, Universitat de València.
- DARWIN CORRESPONDENCE PROJECT (2013), «Darwin's Photographic Portraits», University of Cambridge <<http://www.darwinproject.ac.uk/darwins-photographic-portraits>>.
- DOMBROWSKI, P. (2003), «Ernst Haeckel's controversial visual rhetoric», *Technical Communication Quarterly*, **12**, (3), 303-319.
- DOMÈNECH, D. (2005), «De com el pobre Sísif va acabar aplanant la muntanya. Una aproximació a la Biblioteca Arús», *Item*, **40**, 59-86.
- (2011), «*Alma libertas*. Aproximació històrica a la Biblioteca Arús a través dels seus aspectes més rellevants (1895-1922)». A: COMAS GÜELL, M.; OLIVA PASCUET, V., *Llum entre ombres. 6 biblioteques singulars a la Catalunya contemporània [...]*, Vilanova i la Geltrú, Organisme Autònom del Patrimoni Víctor Balaguer, 117-143.
- DOMINGO, J. M. (2013), «Poesia per al segle. Notes sobre la poesia i el realisme. 1868-1880». A: DOMINGO, J. M.; LLOVERA, A. (eds.), *De realisme. Aproximacions i testimonis*, Lleida, Punctum, 201-234.
- DOMÍNGUEZ, M. (2008), «El pensament religiós de Charles Darwin», *Medi Ambient*, **43**, desembre, 42-50.

- DUCROS, A. & J. (dir.) (2000), *L'homme préhistorique. Images et imaginaire*, París, L'Harmattan.
- DURAN, C. (2007), «Aproximació bibliogràfica als corrents de pensament del darrer terç del segle XIX». A: CABRÉ, R.; DOMINGO, M. (eds.), *Estudis sobre el positivisme a Catalunya*, Vic, Eumo / Barcelona, UB, 451-507.
- DURAN, X. (2007), *L'artista en el laboratori. Pinzellades sobre art i ciència*, Alzira, Bromera.
- EBERENZ-GREOLES, C. (2009), «L'estany d'Ivars i una narració curta del segle XIX: recerca bibliogràfica sobre Jacint M. Capella». A: MORET, H. (ed.), *Llengües i fets, actituds i franges. Miscel·lània de treballs etnològics filològics i lingüístics oferts a Artur Quintana i Font*, [Calaceit], Associació Cultural del Matarranya / Institut d'Estudis del Baix Cinca, 91-102.
- ELCACHO, J. (2009), «Darwin a Catalunya (i II). 200 anys del naixement del pare de l'evolucionisme», *Avui*, **11289**, 13 de febrer, p. 32-33.
- ELIZALDE, I. (1985), «Ideologia religiosa de Clarín», *Letras de Deusto*, **15**, (32), 45-68.
- ESTASÉN, P. (1878), «La creación, según Haeckel», *Revista Contemporánea*, **17**, (2), (68), 30 de setembre, 148-166.
- FIGUERES, J. M. (1985), *El Primer Congrés Català i Valentí Almirall*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- FONTBONA, F. (1988), «La ilustración gráfica. Las técnicas fotomecánicas». A: CARRETE PARRONDO, J., *El grabado en España: siglos XIX y XX*, Madrid, Espasa-Calpe, 427-607.
- GABRIEL, P. (dir.) (1994), *Historia de la cultura catalana. Naturalisme, positivisme i catalanisme. 1860-1890*, Barcelona, Edicions 62.
- GALERA, A. (2009), «Mariano Graells o la naturaleza útil». A: CERVANTES, E. (ed.), *El naturalista en su siglo. Homenaje a Mariano de la Paz Graells en el CC aniversario de su nacimiento*, Logroño, Instituto de Estudios Riojano, 241-249.
- GALOFRÉ, J. (1989), *Rosend Arús i Arderiu (1845-1891)*, Barcelona, Ajuntament.
- GARCÍA DE CORTÁZAR RUIZ DE AGUIRRE, F. (1985), «Iglesia y religión en la España de La Regenta», *Letras de Deusto*, **XV** (32), 25-44.
- GARCÍA PAVÓN, F. (1995), «El problema religioso en la obra narrativa de "Clarín"», *Archivum*, **5**, (2-3), 319-349.
- GARCÍA RODRÍGUEZ, J. (2007), «El escritor Leopoldo Alas, "Clarín", estaba loco», *La Nueva España*, 27 de gener <<http://www.lne.es/nueva-quintana/1530/escritor-leopoldo-alas-clarin-loco/484965.html>>.
- GARCÍA SAN MIGUEL, L. (1987), *El pensamiento de Leopoldo Alas «Clarín»*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales.
- GENER, P. (1884-1885), *La Muerte y el Diablo* (il·lustracions d'A. Mestres), Barcelona, Cortezo.
- (1888), «Sr. D. Leopoldo Alas (Clarín)», *La Vanguardia*, **358**, 3 de juliol, [1].
- (1894), *Literaturas malsanas*, Madrid, Fernando Fé.
- (1915a), *Amigos y maestros. Contribucion al estudio del espiritu humano a fines del siglo XIX*, Barcelona, Maucci.
- (1915b), «Apeles Mestres, dibujante y poeta», *Mercurio*, **51**, novembre, 194-196.
- ([1920]), *Coses d'En Peius. Records anecdòtics serios i humoristics de la meua vida*, Barcelona, [Lluís Millà].
- (2007), *Mis antepasados y yo. Apuntes para unas memorias* (ed. J. M. Domingo; S. Sarlé), Lleida, Punctum / Aula Màrius Torres.
- GLICK, T. F. (1982), «L'homenatge valencià a Darwin el 1909», *Ciència*, maig, 21-27.
- GOMIS, A.; JOSA, J. (2002a), «Iconografía darwiniana en España». A: PUIG-SAMPER, M. À. et al. *Evolucionismo y cultura. Darwinismo en Europa e Iberoamérica*, [Aranjuez], Junta de Extremadura / UNAM / Doce Calles, 151-173.
- (2002b), «Imágenes de la polémica darwinista en España», *Mundo Científico*, **233**, 20-29.
- (2007, 2009a), *Bibliografía crítica ilustrada de las obras de Darwin en España (1857-2008)*, Madrid, CSIC.
- (2009b), «Darwinismo en España: Iconografía sparsa». A: BERTOL DOMINGUES, H. M. et al., *Darwinismo, meio ambiente, sociedade / Darwinismo, medio ambiente, sociedade*, São Paulo, Via Lette-

ra, 417- 428. [Agraeixo la consulta d'aquest llibre, de difícil localització, a Álvaro Girón.]

— (2009c), «Imágenes del darwinismo en España ». A: *La evolución de Darwin. Exposición. 10 de julio de 2009-10 de enero de 2010* [trad. d'A evolução de Darwin, Lisboa: Fundação Calaouste Gulbenkian, 2009], Madrid, Museo Nacional de las Ciencias Naturales (CSIC), 130-134.

— (2009d), «Los primeros traductores de Darwin en España: Vizcarrondo, Bartrina y Godínez». *Revista de Hispanismo Filosófico*, **14**, 43-60.

GOMIS, A. et al. (1988). *Historia natural: Catálogo ilustrado: Siglos XVIII y XIX*, Madrid, MEC / CSIC / Jardín Botánico.

GONZÁLEZ SERRANO, U. (1891), «El arte y la idea», *La Ilustración Ibérica*, **457**, 3 d'octubre, 628-629.

— (1896), «El mejor medio de expresión», *La Ilustración Ibérica*, **689**, 14 de març, 170-171.

GUIBERNAU, J. F., amb el conegut pseudònim de «C. Gumà» (1885, 2a ed.), *Llissons de gramàtica parca dedicades a la juventut inexperta*, Barcelona, Llibreria Espanyola de I. Lopez, editor.

HAECKEL, E. (1868, 1873, 4a), *Natürliche Schöpfungsgeschichte. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck und Besonderen*, Berlín, Georg Reimer.

— (1885), *Morfología general de los organismos*. Trad. Salvador Sanpere i Miquel i Gaspar Sentiñón. Barcelona: Barris y Compañía,

— (1998), *Art Forms in Nature. The Prints of Ernst Haeckel: One Hundred Color Plates* (col·laboracions d'Olaf Breidbach i Irenäus Eibl-Eibesfeldt; prefaci de Richard Hartmann), Munic, Prestel.

— (2005), *Art Forms from the Ocean: The radiolarian atlas of 1862* (estudi introductor i d'Olaf Breidbach), Munic / Londres / Nova York: Prestel.

HERNÁNDEZ LAILLE, M. (2010), *Darwinismo y manuales escolares en España e Inglaterra en el siglo XIX (1870-1902)*, Madrid, UNED.

HINA, H. (1986), *Castilla y Cataluña en el debate cultural 1714-1939. Historia de las relaciones ideológicas catalano-castellanas* (trad. Ricard Wilshusen), Barcelona, Península.

HOPWOOD, N. (2006), «Pictures of Evolution and Charges of Fraud: Haeckel's Embryological Illustrations», *Isis*, **97**, 260-301.

HUXLEY, T. H. (1863), *Evidence as to man's place in nature*, Londres, Williams & Norgate.

[KRITSKY, G.] (1985), «Darwin in 3-D», *Scientific American*, **253**, 51 i 54. [De fet, es tracta d'un article anònim elaborat per Peter G. Brown a partir de les informacions d'aquest biòleg.]

LANDRY, T. (2014), «The Curious Translations of Darwinian Sexual Selection in Spain». A: GLICK, Th. F.; SHAFFER, E. (eds.), *The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin in Europe*, 4, Londres / Nova Delhi / Nova York / Sydney, Bloomsbury, 621-645.

LARSON, B. J.; BRAUE, F. (2009), *The Art of Evolution. Darwin, Darwinisms, and Visual Culture*, Hanover, Dartmouth College Press.

LEIXNER, O. von (1882-1883), *Unser Jahrhundert*, Stuttgart, J. Engelhorn.

— (1883), *Nuestro siglo. Reseña historica de los mas importantes acontecimientos sociales, artísticos, científicos é industriales de nuestra época* (trad. de l'alemany revisada i anotada per Marcelino Menéndez Pelayo), Barcelona, Montaner y Simon.

LISSORGUES, Y. (2007), *Leopoldo Alas, Clarín, en sus palabras (1852-1901)*, Oviedo, Nobel.

— (1996), *El pensamiento filosófico y religioso de Leopoldo Alas*, Oviedo, Gea.

LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1987), *El grabado en la ciencia hispánica*, Madrid, CSIC.

— (2008), *Charles Darwin*, València, UV.

MANS, C. (2012), «El mico de l'Anís del Mono», *Blog personal* <<http://cmans.wordpress.com/2012/08/13/el-mico-de-lanis-del-mono>>.

MARTÍ BOSCA, José Vicente (1996), «Medicina y sociedad en la vida y la obra de Gaspar Sentiñón Cerdana (1835-1902)» (dir. J. M. López Piñero), tesi doctoral, UV.

MARTÍN MELERO, C (2009), «Darwin en la prensa española del XIX», *Cuenta y Razón*, **8**, 33-38.

MARTÍNEZ, F. (2012), «El lenguaje visual de anís del mono como código pictórico en el arte del Siglo XX»,

- Icono. Revista de Comunicación y Tecnologías Emergentes*, **10**, (13), 326-345.
- MASON, R. *et al.* (2006), *Reading Scientific Images. The Iconography of Evolution*, Human Cape Town, Sciences Research Council.
- MASSAGUÉ, R. (2009), «El mono vestido» (amb il·lustracions de la col·lecció de Jaume Josa Llorca), *El Periódico*, 15 de febrer, p. 30.
- MATEU, A.; DOMÍNGUEZ, M. (2012), «La caricatura de Darwin. Evolució, ciència i religió en les vinyetes gràfiques», *Mètode*, **74**, 19-23.
- (2013), «Spanish Darwinian Iconography: Darwin and Evolutionism Portrayed in Spanish Press Cartoons», *Public Understanding of Science November*, **22**, 999-1010.
- MÉNDEZ-LEITE, F. (2002), «Don Pompeyo Guimarán, el personaje cinematográfico que nunca existió». A: IRAVEDRA VALERA, A.; LORENZO ÁLVAREZ, E.; RUIZ DE LA PEÑA, Á. (eds.), *Leopoldo Alas. Un clásico contemporáneo (1901-2001)*, Oviedo, UO, 391-413.
- MESTRES, A. (1880), *Granizada. Album*, Barcelona, Librería Española.
- (1884), *Letra endreçada a Mossen Pompey Gener, per Moſſen Apeles Meſtres, ab motiu d'haver ſcrit é ſtampat un llibre d'impietats é heretgies*, Paris, Albert Quantin.
- (1929), *Pàgines viscudes. Semblances. Anècdotes. Recorts*, Barcelona, Salvador Bonavía.
- MICHELENA, T. (1883), «Darwin y la Crítica», *La Ilustración. Revista Semanal de Literatura, Artes y Ciencias*, **159**, 18 de novembre, [17]-19.
- MILNER, R. (1995), «Charles Darwin. The Last Portrait», *Scientific American*, **273**, (5), 78-79.
- MORENO GONZALO, T. (1986), «Clarín y la cultura catalana» (dir. L. Bonet), tesi de llicenciatura, UB.
- MOSER, S. (1998), *Ancestral Images. The Iconography of Human Origins*, Gloucestershire, Sutton Publishing / Ithaca, Nova York, Cornell University Press.
- M[UNNÉ-J]ORDÀ, A[NTONI] (2014), «Joaquim M. Bartrina, el vernià que no va ser», *Butlletí Electrònic de la Societat Catalana de Ciència-ficció*, **40** <<http://www.sccff.cat/butlletins/40/index.htm>>.
- NIETO I SABATER, M. D. (2010), «De José Bosch y Hermano a Bosch y Cía», *Carrer dels Arbres*, **21**, 87-106.
- NIETO-GALAN, A. (2008), «El llibre de divulgació científica a la Barcelona de finals del segle XIX: autors, editorials, públics». A: VÉLEZ, P. (ed.), *L'exaltació del llibre al Vuitcents. Art, indústria i consum a Barcelona*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 201-220.
- (2012), «A Republican Natural History in Spain around 1900: Odón de Buen (1863-1945) and his Audiences», *Historical Studies in the Natural Sciences*, **42**, (3), 159-189.
- NORTHCUT, K. M. (2011), «Insights from Illustrators. The Rhetorical Invention of Paleontology Representations», *Technical Communication Quarterly*, **20**, (3), 303-326.
- NÚÑEZ DE ARCE, G. (1885), *Gritos del combate*, Madrid, Librería de Fernando Fé / Sevilla, Librería de Hijos de Fé.
- NÚÑEZ RUIZ, D. (1977), *El Darwinismo en España*, Madrid, Castalia.
- (1982), «La muerte de Darwin en la prensa española (1882)», *El Mundo Científico*, **13**, 396-404.
- O'CONNOR, D. J. (1984), «Darwinism in Joaquin María Bartrina (1850-1880)», *Kentucky Romance Quarterly*, **32** (4), 393-404.
- OLEZA, J. (1985), «La Regenta y el mundo del joven "Clarín"», A: VILANOVA, A. (ed.), *Clarín y su obra. En el Centenario de la Regenta (Barcelona, 1884-1885)*, Barcelona, UB, 163-180.
- PALAU, M. de (1908a), *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública del Ilmo. Sr. D. Melchor de Palau el día 22 de noviembre de 1908*, Madrid, Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- (1908b, 6a edició, corregida i augmentada), *Verdades poéticas*, Barcelona / Madrid, F. Granada y C^a.
- PALLARÉS-PERSONAT, J. (2010), *Odón de Buen, el mar i la llibertat*, Barcelona, Biblioteca Pública Arús.
- PELAYO, F. (2007), «Controvèrsies científiques i repercussions socials de la paleontologia humana», *Mètode*, **53**, 2007, 30-36.
- (2008), «Desenterrando a los ancestros: los orígenes de la Paleontología Humana», *Ciencia y Cultura*

de *Rousseau a Darwin*, Consejería de Educación, Universidades, Cultura y Deportes del Gobierno de Canarias, Canarias, 1-22 <<http://www.gobiernodecanarias.org/educacion/3/usrn/fundoro/archivos%20adjuntos/publicaciones/actas/Actas%20Seminario%20XV-XVI/conferencias/17.pdf>>.

— (2013), *101 obras maestras. Ciencia y arte en los museos de Madrid*, Madrid, Ministerio de Economía y Competitividad *et al.*, imatge 7 <<http://www.101obrasmaestras.com/es>>.

PERALTA, G. (2013), «Les relacions de Josep Lluís Pellicer amb França a través de la premsa», *Catalonia*, **13**, 1-15.

PERÉS, R. D. (1888), *Cantos modernos*, Barcelona, Imprenta de Jaime Jepús.

PERMANYER, L. (1988), «Fue el pueblo quien bautizó con el curioso nombre de Anís del Mono el delicioso licor de Vicenç Bosch», *La Vanguardia*, **38.176**, 28 de març, 15.

PONS, P. (2002), «Charles Darwin a l'etiqueta de l'Anís del Mono», *Sàpiens*, **1**, 16-17.

POSADA, A. (1946), *Leopoldo Alas «Clarín»*, Oviedo, La Cruz.

PRODGER, Ph. (1998), *An Annotated Catalogue of the Illustrations of Human and Animal Expression from the Collection of Charles Darwin. An Early Case of the Use of Photography in Scientific Research*, Lewiston (Nova York), Edwin Mellen Press.

— (2002), *Darwin's Camera. Art and Photography in the Theory of Evolution*, Oxford, Oxford University Press.

PUELLES BENÍTEZ, M. *et al.* (2009), «El darwinismo en los manuales escolares de ciencias naturales de segunda enseñanza desde la publicación del *Origen de las especies* en España hasta finales del siglo XIX», *Anuario de Historia de la Iglesia*, **18**, 69-84.

PUIG-SAMPER, M. Á. (2009), «Haeckel en España». A: BERTOL DOMINGUES, H. M. *et al.*, *Darwinismo, meio ambiente, sociedade / Darwinismo, medio ambiente, sociedade*, São Paulo, Via Lettera, 199-204.

RAMÍREZ ARLANDI, J. (2009), «Spencer, H. *El universo social*. Traducción de Salvador Sanpere y Miquel. Barcelona, Barris y Compañía Editores, 1883-1884». A: ACUÑA PARTAL, C.; RODRÍGUEZ ESPINOSA, M. (eds.), *Archivo y edición digital de*

textos literarios y ensayísticos traducidos al español y tratados sobre traducción del siglo XIX, Granada, Atrio, apèndix 7.

— (2012), «Recepción y traducción de Herbert Spencer en España. Estudio descriptivo de las traducciones de *Education: Intellectual, Moral, and Physical*» (dir. Juan Jesús Zaro Vera), tesi doctoral, UMA.

RAMÓN TEIJELO, J. (2011), «El Real Conservatorio de Artes (1824-1887): un intento de fomento e innovación industrial en la España del XIX» (dir. A. Nieto-Galan; G. Lusa Monforte), tesi doctoral, UAB.

RIQUER, B. de (dir.) (1996), *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, 7, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

ROCA I ROCA, J., amb el conegut pseudònim de «P. del O.» (1881), «Un dinar a Pompeyo Gener», *La Esquella de la Torratxa*, **115**, 2 d'abril, 1-2.

— (1888) «Excursions per l'Exposició. XVIII. Palau de Belles Arts. Escultura», *La Esquella de la Torratxa*, **511**, 27 d'octubre, 674-679.

SANPERE I MIQUEL, S. (1882), *La Emancipación del hombre: Historia de su desenvolvimiento físico, religioso, moral, político, científico y artístico*, Barcelona, Tarradas, Comas y Cia.

SANS Y BORI, S. ([1921]), *Poesies*, Barcelona, La Renaixensa.

SATUÉ, E. (1985), *El llibre dels anuncis. I. El temps dels artesans (1830-1930)*, Barcelona, Alta Fulla.

— (1993), «El mico de l'Anís del Mono», *El Temps*, **476** (2 d'agost), 78-83.

— (2011), *El factor disseny en la cultura de la imatge i en la imatge de la pintura*, Madrid, Alianza Editorial.

SECORD, J. A. (2009), «Darwin as a Cultural Icon», *Isis*, **100**, 537-541.

SENNEN-JOSA, J. (1979), *Les ciències naturals a la Renaixença*, Barcelona, Dopesa.

SMITH, J. C. (2006), *Charles Darwin and Victorian Visual Culture*, Cambridge, Cambridge University Press.

SOLÀ I DACHS, L. (1978), *L'humor català. 2. La premsa humorística (I)*, Barcelona, Bruguera.

SOTELO VÁZQUEZ, A. (2001), *Perfiles de Clarín*, Barcelona, Ariel.

- SPENCER, H. ([1882]-[1884]), *El universo social. Sociología general y descriptiva*, Barcelona, Barris y Compañía.
- TABOADA, L. (1885), «De todo un poco», *Madrid Cómic*, **121**, 14 de juny, 2.
- TOLIVAR ALAS, A. C. (2001), «Once cartas inéditas de Leopoldo Alas Clarín», *Clarín y su tiempo. Exposición conmemorativa del centenario de la muerte de Leopoldo Alas (1901-2001)*, Oviedo, Cajastur, 229-242.
- TOMÀS, M. (2014), «Entorn de Joaquim M. Bartrina: estudis i edicions», *Llengua & Literatura Catalanes*, **24**, 171-179.
- TORRENT, J.; TISIS, R. (1966), *Història de la premsa catalana*, 1, Barcelona, Bruguera.
- TORT, P. (dir.), (1996), *Dictionnaire du darwinisme et l'évolution*, Paris, PU.
- VALL I ONTIVEROS, X. (2012), «Pompeu Gener i el nacionalisme regeneracionista (1887-1906): la intel·lectualitat, la nació i el poder a Catalunya» (dir. P. Gabriel), tesi doctoral, UAB.
- VALL I SOLAZ, X. (2002), «Joaquim M. Bartrina i Àngel Guimerà», *Joaquim M. Bartrina, entre les raons poètiques i les científiques*, Reus, Publicacions de l'Arxiu Municipal de Reus, 113-136.
- (2003), «L'escepticisme de Joaquim M. Bartrina a través d'"Epístola"», *Professor Joaquim Molas. Memòria, escriptura, història*, 2, Barcelona, UB, 2003, 1153-118.
- (2005a) «Un poema de Joaquim M. Bartrina en lloança de Frederic Soler i de la Renaixença», *Literatura i cultura reusenca del segle XIX*, Reus, Centre de Lectura, 125-179.
- (2005b), «La ciència en la poesia catalana del segle XIX», *Caplletra*, **39**, 9-59.
- (2006) «La razón según el organicismo darwinista. El Ensayo teórico-práctico del Dr. J. Giné y Partagás» (XXXVI Premi Fundació Uriach d'Història de la Medicina, 2005), *Medicina e Historia*, **6**, (1), 1-15. Recollit a: CABRÉ, R.; DOMINGO, M. (eds.), *Estudis sobre el positivisme a Catalunya*, Vic, Eumo / Barcelona, UB, 369-448.
- (2008), «Pompeu Gener, un positivista darwinista contrari al naturalisme zoliano (colaboraciones en la prensa de Barcelona y Madrid)», *Revista de Filología Románica*, **25**, 313-335.
- (2010), «Aspectes de la "modernitat" al segle XIX». A: PANYELLA, R. (ed.), *Concepcions i discursos sobre la modernitat en la literatura catalana dels segles XIX i XX*, Lleida, Punctum, 11-32.
- (2012a), «The Phonograph in Barcelona (1877-1880): Technology and Ideological Controversies», *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*, **13**, 255-286.
- (2012b), «L'evolucionisme en la literatura catalana», *Anuari Verdagué*, **20**, 101-149.
- VOLAND, E.; GRAMMER, K. (2003), *Evolutionary Aesthetics*, Berlín, Springer.
- VOSS, J. (2007), *Darwins Bilder. Ansichten der Evolutionstheorie. 1837-1874*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch. Traducció anglesa de Lori Lantz: *Darwin's Pictures. Views of Evolutionary Theory, 1837-1874*, New Haven, Yale University Press, 2010.
- WYHE, J. Van (ed.) (2002), *The Complete Work of Charles Darwin Online* <<http://darwin-online.org.uk>>.
- ZABALBEASCOA, A. (1968), «El primer traductor de Charles R. Darwin en España», *Filología Moderna*, **8** (31-32), 269-275.